

84(2Жар)45-5

V

Кар: 4004-А

Ж13

Батчаланы Сагым
Абайжанланы Насу
Батчаланы Мий-Мурат
Эзеланы Жанарий

Торгоий

*Батчаланы Сагъит
Абайханланы Насу
Батчаланы Алий-Мурат
Эбзеланы Ханафий*

**Школда окъугъан сабийлеге
джыйым китаб**

*Китабны суратла бла джасагъан
ХАХАНДУКОВ М. Р.*

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю
Черкесск 1989

Ж 4803280000 — 24_65 — 89
М 159(03) — 89

ISBN 5 — 7644 — 0265 — 4

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю, 1989

Ставрополь-Черкесская
Областная
Библиотека

кар. чорчу

Ашхы кюнле

Эртде-эртде заманда,
Иймей кесин аманнга,
Деменгили юй болуб,
Джашауда эркин солуб,
Саны артыкъ кыйналмай,
Джукъ тилеб да уялмай,
Джашагъанды бир адам,
Дуниядан алыб дам.
Юйдегиси да юч башлы:
Юй бийчеси эм бир джашы,
Кийимлери хазыр, ашы,
Тюз оноула эте башы.
Болуша эд адамлагъа,
Эс табдыра кыйналгъаннга,
Джууукъ-тенги да кёб болуб,
Кереклиси дженгил толуб,
Акъялы да джараб элге,
Уруна эд малгъа, джерге,
Халкъ да сыйлаб, мийик кёрюб,

Айтханына акъыл бѣлюб,
Къонакъ да кѣб келе
Инджилгеннге бере эди.
Джангыз джашы эркелейди,
Омакъланад, кѣркееди.
Есген сайын кюнден-кюнге,
Эс иймейин ол билимге,
Хазыр ашха уллу къашыкъ,
Алыб ашайд тѣгюб, чачыб.
Кѣб болдула ишсиз кюнге,
Эркелиги есе, дженге,
Тынгыламай киши сѣзюн,
Хаулеликге салды кѣзюн.
Атасыны кѣб байлыгъы,
Не маллары, не джайлыгъы,
Эсгертгени, не акъылы,
Джукъ болмады мынга ахыры.
Гитчеликден бошланды джаш,
Телиликден бурмады баш,
Къалмайды бир джангыз кеси,
Акъыл сѣзге иймейди эсин,
Кенгеширге табмай заман,
Мурат толмад, болду аман.
Кѣбдю муну нѣгерлери,
Айырылмаз джан тенглери,
Къулакъ салыб айтханына,
Джюрюйдюле тартханына.
Дженгил атла джерленелле,
Джашла алагъа терк минелле,
Ары джортуб, бери чабыб,
Кѣллерине асыу табыб,
Былай эте заман ѣтдю,
Осал къылыкъ ишин этди.
Атасын да сагъыш басды,
Бийчесине былай айтды:
«Джашны джолу болмады тюз,
Юретмедик джорукъгъа биз,
Эмиликни, баш билгенни,
Айырмайды, бу минеди.

Не болурун билиб болмаз,
Телиликни арты онгмаз.
Бир ишге да оюм джокъду,
Кийим барды, къарын токъду.
Не этейик къалай болсун,
Джангызыбыз къалай онгсун?»
Бийче айтды: «Тийме джашха,
Кюрешмейик энди бошха,
Кеси кёрюр эмда билир,
Тийиб къалса чалкъы ташха.
Джукъ айтама десенг анга,
Ауур тиер бёгек джаннга,
Ёпкелетиб, эрек этиб
Ийсек, къалыр юйден кетиб».
Сагъыш эте не болур деб,
Къыйналады анасы кёб.
Джашына ол эсин ийиб,
Джукъ айталмай, ичден кюйюб,
Ма бу халда ёте заман,
Ана джюрек табды заран.

Ана джюрек

Джюрек ауруу къыйнаб аны,
Джатды ауруб хар бир саны.
Бу болумну джаш эшитди,
Кёрюрге деб юйге джетди.
Келиб кёредиле тенгле,
Асыу болур дейле кёлге.
Ётгенинде бираз заман,
Урмадыла кёбге табан.
Джокълаучула аз болдула,
Келиулерин да къойдула.
Атасы бу ишни кёрюб,
Джашына ол эсин бёлюб,
Оноулашды эм юретди,
Тюзетирге мурат этди.

Алай а джаш бёлмей эсин,
Кёб билгеннге санаб кесин;
«Къойчу муну артха бир», — деб,
Сёлешмечи дегенча кёб,
Булджунуб бир башха ишге,
Бойсунмай намысха, кючге,
«Анама бир къарайым, — деб,
Ауругъаннга барайым», — деб,
Амалгъа ол ишни табыб,
Чыгъыб кетиб къалды чабыб.
Джашны былай этгенине,
Джууаб бермей кетгенине,
Болду къартны кёлю джарты,
Не болур деб муну арты.

Осиятла

Анасыны ауруу уа,
Къыйынлашыб барыуу да,
Болалмайды ышанырча,
Маджалды деб айтылырча.
Джаш эрикди ауругъандан,
Файда кёрмей къарагъандан,
Ары эте, бери эте,
Джаш башлады энтда кете.
Ауруу сакълаб алмай къоймаз,
Аджал джетсе, амал болмаз,
Заман кетди, болджал джетди,
Ауруу энди ишин этди.
Ёлдю эм багъалы адам,
Бушуу келди джашха андан.
Ашырды ма джаш анасын,
Энди анга не джарасын?
Эрек болуб кетди юйден,
Кёзден кетди, кетди кёлден.
Айыбды деб эсгертмеди,
Табылдыла бош тенглери.

Атасыны бар байлыгъын,
Чачды, тѣкдю къоймай джугъун.
Мюлкню зыраф джоярыгъын,
Ахыр бошаб къоярыгъын,
Атасы тюз билген эди,
Эм сагъышха кирген эди.
Инджиледи, джугъун айтмай,
Кеси къалды юйде къарт бай.
Сагъыш этди кѣб кюнлени,
Болушмады кѣб билгени.
Бир кюн тюшдю ма эсине
Юй ишлейим деб кесине.
Болушлукъгъа тутмай адам,
Булджутмайын ишин хаман,
Кеси салды хар бир ташын,
Излемейин къойду джашын.
Заман ёте, иш да бара,
Сюелдиле къабыргъала.
Бир агъачны — уллу, базыкъ,
Нек алгъанды дерча базыб,
Джонуб башлады хар джанын,
Салыб кючюн эм амалын.
Джонду къыйналыб юч айны,
Татыды кючюне байны.
Адамла джыйды, джалынды,
Аркъау юйюне салынды.
Битгенди ишлениб юйю,
Къалмады урулукъ чюйю.
Кирди да джангы юйюне,
Тешди аркъауну тюбюнден,
Къылычны салыб эшикге,
Агъач чюй урду тешикге.
Джонду тюбюн этиб хиджи,
Тынч чыгъарча чюйню кючю.
Джашха энди хапар ийди,
«Келсин бери», — деб билдирди.
Бир кюн келеди джашы,
Биягъынлай кѣзю, башы.
«Ма, атам, — деди, — мен келдим,

Къыйналды болур джюрегинг,
Байлыкъны зыраф чачханма,
Энди чачмазгъа айтханма».
Атасы айтды джашына,
Ангыласа деб ашыгъа :
«Бошха къыйналма сен, джаным,
Барысы кесинги малынг,
Чачмаз эдинг болмаса мюлк,
Табмаз эдинг чачаргъа джужъ.
Ма табигъатны буйругъу
Амалсыз ишни буюрду,
Ананг кетди къолубуздан,
Джашау къыйын джолубузда.
Къарт болгъанма, ма кѳресе,
Къарыусузма — сен билесе.
Осият адам ёлтюрмез,
Замансыз аджал келтирмез.
Сен ёсгенсе хазыр ашха,
Ангы азды аллай башда.
Джашайма мен кѳбден бери,
Бизден сормай аджал келир,
Айтайым мен билгеними —
Этерсе сен суйгенинги.
Къартлыкъ келиб, кюч кетсе да,
Болум джашаугъа джетсе да,
Кюрешеме къыйналыргъа,
Халал ашаб, сый алыргъа.
Зауугъунгу кѳбсунмейме,
Ишсиз ашны уа суймейме.
Кѳб болса да мекамларым,
Юй ишледим, къарыу салдым.
Баралмазма кѳб заманга,
Мен ёлсем эт дерим санга :
Джоргъасыз атха минмегин,
Салам бериб джюрюмегин,
Ашамагъын балсыз хант,
Кишиден тилемигин зат.
Болса уа табсыз джашауунг,
Болмай къалса ашауунг,

Этмегин сен башха тюрлю,
Сакълама кечени, кюнню,
Джангы юйде уллу аркъау,
Ангнга бегиб бир хиджи бар,
Тагъыб хиджиге аркъанны,
Табсанг игиди аджалны.
Джукъ тилеб, табыб тойгъандан,
Елген иги, бет джойгъандан»...
Джашы къараб атасына,
Кечгенинде хатасын да,
Иги джетмей ангы, сезим,
Толтурургъа берди сёзюн.
Кёллон джазды, хо деб айтды,
Сер болгъаннга санаб къартны.

Оюмсузлукъ

Джангызлыкъда джыл джашады,
Сагъыш бла аш ашады.
Саулукъ кетди ма къарт байдан,
Джашау битди тюз тёрт айдан.
Ашыргъанды джаш атасын,
Сезелмей энтда хатасын,
Къуу-шуу мыдах юйге кирди,
Толу ёксюзлюкню кёрдю.
Келедиле эл адамла,
Джюрегине асыу бола,
Келмейдиле татлы тенгле,
Джюрюйдюле мындан кенгде.
Мыдах болду бёгек джюрек.
Джарашмады къолгъа кюрек.
Басты сагъыш джашау джолда,
Осиятланы алды къолгъа.
Кёбден алды шекер балны,
Ашына, сууна салды.
Сатыб алды бир джоргъа ат,

Хар къалайгъа миниб барад.
Салам бермейд джолукъгъаннга,
Тамам ушаб урушханнга.
Джыйылдыла ууакъ-ууакъ
Тенгле энтда къараб, мараб.
Унутду джаш ата-ананы,
Эски этиб ол джараны.
Келедиле тенгле юйге,
Шапа тутуб хар бир кюннге.
Мулхар этиб ашайдыла,
Лахор этиб джашайдыла.
Сёз этелле элчи къартла,
Къараб джашха, джоргъа атха :
«Бу джашны атасы ёлдю,
Бир улу эркинлик кёрдю,
Салам бериуню да къойду,
Билген адебин да джойду.
Кесине ушаб бош тенглери,
Хар кюнде той, таб кёллери.
Ма акъыллыны телиси,
Къалынды бек бет териси», —
Деб, халкъ ауузгъа алады,
Джаш а тюрленмей барады.
Бу болумда, ма бу халда,
Заман ётдю хауле джолда.
Джыйылгъан мюлк ма кёб джылда
Тауусулду тюз төрт джылгъа.
Бошалдыла бал эм шекер,
Сатды малны, сатылды джер,
Мюлк байлыгъы тауусулду,
Ашар аш джокъ, къыйын болду.
«Не болдунг?» — деб, келмейди тенг,
Инджилгенин билмейди эл.
Къарт осият этген эди,
Тилеме джукъ деген эди,
Болалмады алгъын джашау,
Табылмады ичиу, ашау.
Джашны онгун алды ачлыкъ,
Тилеб барды бетин ачыб.

Джалынгычлык

Булутлу кюн джауумсураб,
Амалсыз джаш юйден чыгъад.
Барды тенгине ачха тилеб,
Бек ышаныб, берир бу деб,
«Джокъду», — деди, сылтау этди,
«Берир эм», — деб, джанлаб кетди.
Экинчиден джукъ табмады,
Ючюнчюге да атлады.
Мында да иги болмады джол,
Къалды табмай къурулай къол.
Джалынды ол беш-алтыгъа,
Тюбемеди чомартына.
Алтынчы тенгнге келгенди,
Ол былай джууаб бергенди:
«Бизни элдеде айланыб,
Хар неде атанг сайланыб,
Игиди деб, хыйсаб этиб,
Керек адам анга джетиб,
Келгеннге ол хатер этиб,
Инджилген къууаныб кетиб,
Ма ол къадар болумдан,
Джукъ тутмадынъ къолунгда.
Берсем, ненгден телерсе?
Айтмасам да билесе.
Алайына бер дей эсенг,
Кюнлюк аш тилей эсенг,
Къатышдырма башымы,
Берейим кюнлюк ашынгы».
Этген зауукъ кюнлени
Энди киши билмеди,
Бийлик этген джашны да,
Туз-дам, татлы ашны да,
Киши эсине алмады,
Не базманнга салмады.
Джууаб джанына тийди,
Джюреги ауруду, кюйдю,
Ол ёпкелеб бу тенгинден,

Тутарча этек-дженгинден,
Бетине да исси ура,
Айланды джаш терк ызына.

Къыйын кюнле

Ашамайын эки кюнню,
Тамам аман болду кёлю.
Булджунургъа оноу этди,
Эски печге кириб кетди.
Ойду печни кирпичлерин,
Къырды къурумун, кирлерин.
Ортасындан топуракъны,
Юч шайлыкъ ачханы табды.
«Табдым, — деди, — бюгюннге
Азыкъ болур бу меннге», —
Деб ачханы алды къолгъа,
Базар таба чыкъды джолгъа.
Киргенлей базар ичине,
Келди къасабны юсюне.
«Бери къара, бир кёр, — деди, —
Ма, ачхама эт бер», — деди.
Ёлчеледи ары-бери,
«Ёпке, бауур келед», — деди.
Чыкъды юйюне, джолуна,
Ёпке, бауур да къолунда.
Ташадан джортуб ит чыкъды,
Этегинден тартыб джыкъды.
«Не болду?» — деб, эс джыйгъынчы,
Ёпке кетди, ол тыйгъынчы.
Джылары келиб амалсыз,
Кёрюб болгъанын мадарсыз,
Къараса арлакъ — аллында
Тенглери джолну джанында.
Къатына келди тенглени,
Бири да салам бермеди.
Сордула къайдан келгенин,
Айтды хапарын, кёргенин.

Хапарын бютёу билдиле,
Хыликке этиб кюдюле:
«Аллай адет боламыды?
Адамдан ит аламыды?
Алдай билмейд бу хариб,
Айталмайды сёз табыб», —
Деб, селеке этдиле,
Адамлыгъын сёкдюле.
Сёзю, иши хар неси да,
Ашы, сууу эм эси да,
Хыликкелик болургъа,
Джетгенин бу болумгъа,
Сыйсызлыкъгъа кетгенин,
Биледи энди не этгенин.
Кирди келиб юйюне,
Келди да былай кёлюне:
«Не адам джокъ, не мал джокъ,
Не джоргъа джокъ, не бал джокъ,
Не ашым джокъ, не кюч джокъ,
Не сыйым джокъ, не иш джокъ,
Унутмай атамы атын,
Толтурайым осиятын.
Толтурургъа келди кёзюу
Эм артдагъы ахыр сёзюн», —
Деб, джиб алыб кёлолуна.
Эм тюшдю ёлюм джолуна.
Тюбюне шиндикни салыб,
Хиджиге туура ууланыб,
Аркъанны бегирча атды,
Сыйыртмакъ этди да тартды.
Кеси кесине кёл берди,
Шиндикни тюртюб джиберди.
Тагъылыб къалыб, ычхынды.
Джерге тюшдю да джыгъылды.
Хиджи да тюшюб къатында,
Джылтырайдыла алтынла.
«Къалай болду бу былай?» — деб,
Къараса уа — аркъауда кёб.
Ангылады джаш ахыры,

Атасыны таб акъылын!
Чюйню салды ол орнуна,
Беш-алты алтын къолунда,
Иш айланды онгуна,
Чыкъды акъылны джолуна.
«Сер болмагъанд мени атам,
Бузгъан барын этген хатам», —
Деб, кесин ол джолгъа салды,
Юйю да киритде къалды.

Джарлы къатын

Соргъанлагъа: «Къайрыса?» — деб,
«Кетдим, — дейди, — хайыр излеб».
Башын алыб тенглеринден,
Сылтау айта кѳргенине.
Тенглери къалдыла элде,
Алдыла аны да сѳзге:
«Ма акъыллыны телиси,
Телилигини белгиси,
Олтуруб ишин этелмей,
Тохтаялмады кетелмей», —
Деб, хыликке да этдиле,
Кюлдюле эки бетлиле.
Джаз узайды джерииден,
Киши кѳрмезча элинден.
Джолукъгъанына сорады,
Акъыллы излеб барады.
Бир элде билген адамгъа
Джолугъуб къалды бир тангда.
Джумушун, сѳзюн тынгылаб,
Джашны муратын ангылаб,
Узакъ джердеги биреуге,
Джиберди аны кѳрюрге.
«Ол къартды, — деди, — билимли,
Джетер ол къартны билими,
Болушур, — деди, — ишинге.
Баралсакъ ол кишиге».
Тохтамай джюрюб ол келди,

Узакъда кёрди бир элни.
Халкъ джата элге джетеди,
Тынчайыр акъыл этеди.
Кёргенинде чыракъ жарыкъ
Кирди юйге, эшик къагъыб.
Юйню ичи толгъан сабий,
Бир тиширыу, дауурлу юй.
Юй несин излеб сорду,
Аны джогъу ачыкъ болду.
Сынгсыб, джылаб сабийлери,
Ачлыкълары билинеди,
Юс-башлары тюрсюнлери —
Къарыусузлукъ кёрюнеди.
Къатын сабий джубатады,
Отда къазан кайнатады,
Десе уа ол «бишди къазан»
Тохтаб къалад хар джылагъан.
От табагъа барса къатын,
Чабадыла айтыб атын,
Ма бусагъат деген сайын,
Къайтадыла джукъ алмайын.
Аш да, суу да болалмады,
Энди джукъу да хорлады.
Тюшюреди ол чоюнну,
Къонакъ кёрдю бу болумну:
Къазандан чыкъгъан ташланы,
Ач джукълагъан джашланы:
Сорду къонакъ эм артында,
«Бу неди?» — деб, ол къатындан.
Ангылатды бийче анга,
Ауур ишни хар бир джаннга.
Къатын айтды: «Сыйлы къонакъ
Айтмаз эдим бошха джомакъ,
Этим болса ашатыргъа,
Кюрешмез эдим джукълатыргъа.
Юреннгелле сабийлерим,
Къонагъыма не этейим?»
Джангыдан тюшдю эсине

Ушатды туура кесине,
Ачлай джатхан юдегини,
Кёлтюрелмей ач джюреги:
«Байлыгъы болгъан юлени
Бир кёргюз», — деб тиледи.
Къонакъбай излейд деб ангылаб,
Къонагъына айтды къараб:
«Джукъа кюнюдю къолуму,
Джетмейин юй болумум,
Кёбюсюнде болум барды,
Бюгюн мени юйюм тарды».
«Бу элигизде джарагъан,
Малына иги къарагъан,
Бармыды мал сатарыкъ,
Малы да болмайын арыкъ?»
Узакъ болмай ол кёргюздю,
Байлыгъы болгъан бир юйню.
Асыралгъан бир ёгюзню
Сатарын да билдирди.
Амал табыб байны юйюм
Уятды, къозгъады бирин.
Джолоучу болгъанын айтды,
Болумун да ангылатды.
Тюш, мин демей ачха атды,
Бай да кече ёгюз сатды.
Ёгюзню ол алыб кетди,
Келтирди да согъум этди.
Болмагъан эд былай этген,
Сабийле тойдула этден.
Танг атханлай ол биягъы,
Алды къолгъа джол таягъын.
Тебреди джолуна кетиб,
Къатын чыкъды алгъыш этиб:
«Тойдурдунг бизни ма сен, — деб,
Насыбла келсин санга — кёб,
Берсин дуня даулетин,
Узакъ айырсын хаулесин».
«Сау джашагъыз» — деб, къол тутду,
Ма энтда джаш джолгъа чыкъды.

Акъяллы къарт

Эки кюнню джюрюб джаяу,
Аякълагъа салмай аяу,
Ашхамда ол кёрдю джарыкъ,
Бир элни узакъда джарыб.
Излегени бу эл эди,
Келиб юйге салам берди.
Бир къарт къатын чыгъа келиб,
Кирди юйге муну кёрюб.
Чыкъды юйден кеси бир къарт,
Сакъалы акъ, чачы да акъ.
«Кел юйге», — деб, ол чакъырды
Бузмай адеб, эм сабырлы.
Юйю ариу джыйылмагъан,
Букъу, джалын басыб къалгъан,
Акъланмагъан, сюртюлмеген,
Амалсыз иш этилмеген.
Джунчуулугъа ушаб джашау,
Болмады эм ичиу, ашау.
Къонакъны хапарыи билиб,
Айтды анга эсин ийиб:
«Менден арлакъ, ма ол элде,
Къарнашым бард бу ёзенде,
Ол менден да тамадады,
Тынгылайыкъ сёзюн аны», —
Деб, ашырды алгъыш этиб,
Барыр джолун да юретиб.
Джолда келе этди акъыл,
Сагъыш этиб болду салкъын:
«Къалай болсун, къайдам, — деди, —
Къалай къыйнар адам», — деди.
Мындан да бек къартлыкъ алса,
Серлик хорлаб тургъан болса,
Оюм эте, сагъыш эте
Келиб къалды юйге джете.
Бир тиширыу чыгъыб кёрдю,
«Юй тамада юйдед», — деди.
Кирсе — юйде бир къарт киши,

Аз агъаргъан — къолда иши.
Сибирилиб, юй джыйылыб.
Хар бир заты таб сыйыныб,
Болумуча орта юйню,
Къонакъ сынаб алай билди.
Кириб, чыгъыб джюрюйд къатын
Къарт чакъырад, айтыб атын.
Къайгъы этмей алкъын ашха,
Суусаб берди «ич» деб, джашха.
Айтды ишин джаш кишиге
Болушса деб терк ишине.
«Кёб тыймайым сени, — деди, —
Уллум барды мени, — деди, —
Олсуз оноу толу болмаз,
Керегича мурат толмаз», —
Деб, кёргюздю барлыкъ джолун,
«Эринме» — деб, тутду къолун.
Сейирсине кёргенине,
Разы болду келгенине.
Бир юй кёрдю, ол айтханча,
Болду тамам аджашханча:
Юй аллында бир джаш адам
Ол адамгъа берди салам:
«Къайдады, — деб, юй иеси, —
Аны излеб келдим», — деди.
«Менме, — деди ол джаш адам, —
Айт ишинги, ашхы улан».
«Кёбдю ишим мени, — деди, —
Узакъ джерден келдим», — деди.
«Алай эсе, юйге кел, — деб, —
Къонакъ болсанг, юйню, кёр», — деб,
Юйге элтиб шиндик салды,
Кесине да шиндик алды.
Сакъалында акъ тюгю джокъ,
Санла тири, бети да токъ.
Къонакъ къараб сейир болду
Ийнанмай ол былай сорду:
«Айыб этме, тюз табдыммы,
Келе билмей аджашдыммы?»

Айтханыча келдим десем,
Ушамайса ол къартха сен».
Кюлюмсюреб джууаб берди:
«Келгенинг бек тюздю, — деди, —
Биз болурбуз айтханлары,
Болушур деб табханлары».
Сора къонакъ кёб къарады,
Ёлчеледи, бек сынады:
Юйню ичи акъланнганды,
Хар несин да таб салгъанды.
Сибирилиб джууулгъанды,
Тазаланыб джыйылгъанды.
Олтургъанлай, кёб да турмай,
Бийче келди къарт чакъырмай.
Келиб, кириб, салам бериб,
Чыгъыб кетди юйню кёрюб.
Кёз джетдириб халларына,
Тебси салды алларына.
Гырджын, айран, суусаб, салды,
Къошду энди джауну, балны.
Къарт: «Харбыз да келтир», — деди,
Барыб харбыз алыб келди.
Ол харбызны алыб кёрюб,
«Чийди», — деди, ары бериб.
Ол къорады, джангы келди,
«Иги тюлдю, бу да», — деди.
Ючюнчюню алыб келиб
Берди: «Кёр», — деб, ол, баш ийиб,
Бу харбыз да джарамады,
Джаратыб къарт алалмады.
Тёртюнчю да келиб къалды,
«Бишгенди» — деб, муну алды.
Анча кере ийгенинде,
Тюрленмеди нюр бетинде.
Къарт сорады ма къонакъдан,
«Айт хапарны, — деб узакъдан. —
Къайдан, къайры сен бараса?
Не излеген джан боласа?»
Джаш айтады джашау халын,

Джашырмай джукъ, ишни барын :
«Халкъ ичинде атам мени,
Маджалланы бири эди,
Инджилген, излеген адам
Андан хайыр кёре эди.
Къонакъланы ишин соруб,
Келгенлеге разы болуб,
Керек болса ишин къоюб,
Къарыусузну джакълаб, къоруб,
Джашагъанды заманында,
Чёб сындырмай табанында.
Мен джангыз джаш, бай юйюнде
Ёсдюм иги кюнлеринде.
Хар не затны барын табыб,
Керегиме тенгле чабыб.
Джарамайын юйде джукъгъа,
Ишим — оюн, акъыл — джукъа.
Сора анам рахын болду,
Ауруй туруб, бир кюн ёлдю.
Кетдим юйден болуб эрек,
Басылмайын кюйген джюрек.
Сылхыр башым айтханыча,
Бош санларым тартханыча.
Бир кесекден чакъыртады,
Атам былай сёз айтады:
«Джоргъасыз атха минмегин — деб, —
Балсыз хантха тиймегин, — деб, —
Салам берме сен адамгъа,
Джукъ тилеме ач къалсанг да,
Къыйын болса джашау халынг,
Бойнунгдан аркъаннга тагъыл», —
Деб, бошады айтыр сёзюн,
Бир джылдан ол джумду кёзюн.
Мюлкню чачдым онгнга, солгъа,
Байлыкъ кетди, турмай къолда.
Осиятланы этдим барын,
Табсыз болду мени халым.
Сыйым кетди, къалмай болум,
Инджилдим мен эм ач болдум.

Табылмады ашар аш да,
Келиуню кьойдула джашла.
Осиятны буздум да мен,
Чыкъдым тилеб нёгерледен.
Бермедиле, джукъ табмадым,
Узакъ джолгъа мен атландым.
Сый да, баш, да джокъду менде,
Кьонакъма мен энди сизге...
Кёлтюрюб кьарт къашын, кёзюн,
Башлады ма былай сёзюн:
«Тоба, тоба, сыйлы кьонакъ,
Салдым сёзюнге мен кьулакъ.
Ишлемейдн, билеме, баш
Кемсиз тойса хар неден джаш.
Ёсмейди сагъышсыз акъыл,
Ойланмасанг болмаз такъыл.
Адам ийнанмазча атанг
Болгъанды акъыллы адам.
Заман бергенд анга ишни,
Келмез кибик кьарыу, кючю.
Атангы этген осиятын,
Терс ангылаб, этдинг атын.
Алыб бермей санга джоргъа,
Чыжъма, — деди — олсуз джолгъа.
Джолда дженгил джюрюсюн деб,
Керек ишин ол билсин деб,
Ишлеб арымайын санла,
Хайыр бермез аш кьарынга.
Кьуру гырджын ач адамгъа
Татлы болур, ушаб балгъа.
Кеси бузмай бир адетни,
Салам бермегин деб кетди.
Сагъыш этсенг а — саламны
Джокъду адамгъа бир зараны.
Салам бермейд иш ишлеген,
Беред салам анга келген.
Заманын да иймесин деб,
Бош джюрюуню билмесин деб,
Былай дейди мени башым,

Ол берир джашауну ашын,
Аджал борчду хар кимге да,
Заман келсе хар кюнде да,
Урлау, тилеу болур кыйын,
Тюшюрюр адамны сыйын.
Не айтылгъанланы этер,
Неда тюз ёлюр да кетер, —
Деген сёзю болурму, — деб,
Акъылыма алай келед, —
Деди, сёзюн къарт бошады,
Джаш а энтда сёз башлады:
Джолоучулукъ болумумда
Къалгъан эдим кече джолда.
Болушдум бир джарлы юйге,
Тойгъан элле ач сабийле.
Юй бийче чыкъды ашыра,
Алгъыш эте бек ашыгъа.
«Насыб кёрсюн, рысхы берсин,
Игилик аллынга келсин,
Ише уялмасын бетинг,
Къызгъанмасын эм даулетин», —
Дегенинде, кыйналдым кёб,
«Не экен, — дедим, — дуня даулет?»
Къарт къонакъбай къараб джашха,
Берди джууаб энди башха:
«Сордунг эсенг, айтайым мен,
Къарнашланы кёргенсе сен,
Оюм этиб, акъылгъа сал,
Болумларың юлгюге ал.
Чынг гитчебиз — акъсакъал къарт...
Тамадагъа санайды халкъ.
Чалсакъал къарт — тамадады,
Гитчеге ушаб ол къалады.
Он джыл тамам уллума мен,
Болмайын бир айы да кем,
Акъ сакъаллы къарт къарнашдан.
Бу бары — джашаудан, ашдан.
Улругъа халкъ санамайды,
Къартлыкъ джылгъа карамайды.

Саулук кетсе, къартлыкъ келед,
Къартлыкъ белгисин да беред.
Хаман бек къыйналса джюрек,
Саулукъ андан заран кёред,
Санла аны кёлтюралмай,
Замансыз къартлыкъ да келед.
Джашауну уа таб къурагъан,
Тынчлыкъны да тууралагъан
Ол юнню юй бийчесиди,
Акъыллысы, игисиди.
Кертисин айтайым сеннге:
Къартлыкъны иймеген меннге,
Нёгеримди, бирге тургъан,
Меннге рахатлыкъны бургъан.
Ол мени разы этер ючюн,
Эм кёлуме джетер ючюн,
Хар неге да кёб чабады,
Ишни табын да табады.
Инджитмейме бошха мен да,
Къыйнамазгъа излеб эмда,
Джашау салмай юйге джюкню,
Къаты тартмайма мен джибни.
Ол да аны тюз биледи,
Юй тынчлыгъын бек сюеди.
Тинтиб сордунг сен, къоймадынг,
Айтмазыма да — болмадынг,
Алыб келди ол тёрт харбыз,
Харбыз а — бир эди джангыз.
Сёзсюз этди, ол эринмей,
Къалды джогъу да билинмей.
Ашарла деб тартынмайын,
Джангыз эди деб айтмайын
Къонакъ ючюн, мени ючюн
Аямады болгъан кючюн.
Буду дуня даулет деген,
Муну тюзюн билелмеген,
Бичгенича мени башым,
Ашаялмаз татлы ашын.
Сан тынчлыгъын сайлагъанла,

Бири бирин кыйнагъанла,
Бир-бири этин ашайдыла,
Кеслеринден бошайдыла,
Сен ангыла къалай суйсенг,
Къол салырса, кесинг кёрсенг.
Джашау къурай сен билмесенг,
Ёкюнюрсе заман ийсенг.
Бошха соргъан да болмазса,
Намыс, сыйны да джоймазса,
Мен хазырма «хо», — дей эсенг,
Даулет излеб келген эсенг.
Сен тартынма эм джашырма.
Бошха заманны ашырма,
Бу сен кёрген юй бийчени
Барды юйде кыыз эгечи.
Хо десенг, мен кюч салырма,
Эринмейин айланырма.
Иги ишге болджал салма,
Кечигиб, ажымлы болма, —
Деб, къонакыгъа ол къарады,
Къонагына сёз джарады.
Уялса да, тартынса да,
Болушалса деб марады.
«Атам джокъду, мен ёксюзме,
Табсам ата, бек излеyme,
Келиб сизге мен тюбедим,
Сизни атам киби кёрдюм.
Сиз айтханны мен этерме,
Отдан, суудан да ётерме», —
Деди да джаш сёзюн айтды,
Тынгылады сёзюн къартны.
Къарт сёлешмей ат джерлетди,
Ёкиси да юйден кетди.

Кертме бутакъ

Кече кыызгъа джетедиле.
Юйню кыайгылы этедиле.

«Кеч келгенсиз» — деб, былагъа,
Туз себгенча тюз джарагъа,
Сёз тауусуб юч кюн алгъа,
Ханны джашы белги алгъанд.
«Амал джокъду», — деб къойдула,
Бушуу, къайгъы да болдула.
Къарт къыз бла сёлешеди,
Оноу этиб келишеди.
«Нек бердигиз менсиз сёзню?
Алды эсе да ишге белги,
Хан болса да, — деб, ёпкелеб, —
Боллукъ тюлдю бу иши», — деб.
Ата, ана къайгъылы болду,
Ышаргъан-кюлгенни къойду.
Не айтыргъа билмей ханнга,
Тынгысыз чыкъдыла тангнга.
Джукъ айтыргъа кюёюме,
Не келеди деб кёлоне.
Болушлусун айтдыкъ, — деди,
Таза кирге батдыкъ, — деди.
Кюеу да, болумгъа къараб,
Кюреширге белни байлаб:
«Чакъыртыгъыз сиз аланы,
Къалгъан джанын мен алайым», —
Деб, аланы къутхарыргъа
Акъыл этди «тюз буругъа».
Чакъыртдыла, ийиб, атлы,
Келигиз деб тилеб къаты.
Юй иеси бек кыйналыб,
Келгенледен да уялыб:
«Бузгъанбыз биз билмей къалыб,
Биздеди, — деб уллу айыб».
Малын кесди эм сыйлады,
«Кечигиз», — деб, тынгылады.
Энди сёзню кюеу алды,
Ангылатыб былай салды:
«Кызны иши сиз келгинчи
Битген эди, сёз бергинчи.
Къыз уялыб, амал табмай

Тургъан эди юйге айтмай.
Билдирейик деб биз келсек,
Эшитебиз юйге кирсек,
Эки тюрлю иш да битиб,
Къыйын болду, табсыз этиб.
Чакъыртханбыз аны ючюн,
Таб этейик дерге ишин.
Джыйылгъанбыз, джумуш битсин,
Акъылы бар оноу этсин.
Мени башым бичгенича,
Халкъда болуб келгенича,
Кюеулюкле эришсинле,
Къарыуларын кёрюшюнле.
Джигитликни биз кёрейик,
Хорлагъаннга къыз берейик.
Къыз экисин да атмайды,
Иги, аман деб айтмайды», —
Деб, къарт кюеу айтды сёзюн,
Энди алагъа берди кёзюу.
Бири айтды — тутуш — деди,
Экинчиси — атыш, — деди,
Энди бири — чабышдырыу,
Тёртюнчюсю — айтышдырыу.
Энтда тартыш, армау болду,
Биягъы къарт салды джолну.
«Огъай, — деди, — келишейик,
Акъыл къошуб бирлешейик.
Джашлыкъ бизден кетген болур,
Заман ишин этген болур.
Сабийликни биз къояйыкъ,
Халкъгъа табын да ойлайыкъ.
Сиз айтханла — эсги адет,
Бизге энди — джангы керек.
Эсги дерле, сейир болмаз,
Кёрюрге эл кёб джыйылмаз.
Эришеди ханны джашы,
Башха болмай элни башы.
Табмасагъыз мен айтайым,
Билгенимча бир тартайым», —

Деб, кёзююню алыб кеси
Бери бурду халкъны эсин:
«Узакъ джерде, тенгиз-теркде
Есед кертме бир терекде,
Ол кертмеден къабмай кетме,
Деди манга, бердим санга
Халалынгды, къоркъма джаннга,
Кюндюз чагъыб, бюртюк тагъыб,
Джел ургъанлай, ол баш къагъыб,
Бишиб чыгъар кертме тангнга.

Ол кертмеден бутакъ алсанг,
Алалырча джигит болсанг,
Ол бутакъы элтиб чанчсанг,
Битерине сен ийнансанг,
Ингирде да чагъыб, битиб,
Чыгъар тангнга кертме бишиб», —
Деген эди бир къарт меннге,
Эшитсинле кюеу тенгле.

Ол терекден бутакъ алса,
Юй башына чанчыб салса,
Эл да кёрсе ол сейирни,
Болур эди бек сейирли.
Кишиден да кёлю къалмай,
«Джунчудум», — деб ажым болмай.
Игиси бу болур дейме,
Мындан табын билелмейме», —
Деб къонакълагъа къарады,
Джууаб сакълаб туракълады.

Къонакъла да кёб ойлашыб,
Шыбырдашыб, оноулашыб,
«Хан табар» — деб, акъыл этиб,
Кючге базыб, терен кетиб:
«Болсун», — делле, келишдиле,
Эришиюню беришдиле.
Болджалгъа да бир ай салды,
Аны бла айгъа къалды.

Ханнга джууаб

Адамлары келиб айтды,
Ханны джашы бек кёб чабды.
Табалмады ол терекни,
Болгъанлыкъгъа бек керекли.
Джолукъгъаннга ол сорады,
Ыз табалмайд, энд къояды.
Табарындан тюнгюлдю ол,
«Алдадыла», — деб салды къол.
«Келтирсин ол къуу бутакъны,
Мен чанчайым бир таякъны.
Къалсын анда кёгет битмей,
Сыйым къалсын менден кетмей», —
Деб, хан джашы буйрукъ берди,
Омакъ алтын таякъ келди.
Миллет кёре элтиб чанчды,
«Табдым», — деди кёлюн басды.

Излей кетди ол бир джаш да,
Таякъ этди чий агъачдан.
Чанчды аны юй башына,
Ол таякъны тюз къатына.
Мылы этиб топуракъны
Къошун бла таб орнатды.
Алтын таякъ джылтырайды,
Кертме чыбыкъ къалтырайды.
Къарт юретиб, джаш да этиб,
Барады ишлери битиб.
Ушашларын излеб чыкъды,
Хазыр этди юч чыбыкъны.
Бир чыбыгъы чыгъанакълы,
Экинчиси чапыракълы,
Чакъгъаны да къурмач кибиб,
Джашил, чыммакъ, омакъ кийиб.
Ючюнчюсю — кертме битиб,
Кертмелери сары бишиб.
Былагъа тенг терекчикни
Хазыр этиб къазыб элтди.

Бир къарышдан башын кесди,
Ортасын да джармай тешди.
Тюбюн джонуб чыбыкъланы
Теп-тепг этди ма аланы.
Тамырланы кенг къошунда
Салды элтиб юй башына.
Келген сайын заман джууукъ,
Ауушады кертме чыбыкъ.
Ханны джашы джукълайды тынч,
Бош джукъудан чыгъармы джукъ?
Таякълагъа эл къарайды,
Заман джашха бек джарайды.
Бир кюн таякъ чыгъанакълы
Болуб къалды чапыракълы.
Андан сора чагъыб омакъ,
Гоккаладан толуб къалад.
Болджал джетер кюннге тамам
Алтын таякъ турду джалан,
Халкъ да кёре къуу чыбыкъны
Кертмелери бишиб чыкъды.
Сейирсиниб миллет сорду:
«Бу сейир иш къалай болду?»
Чыгъыб миниб къарадыла,
Керти затха санадыла.
Ханнга делле: «Бу тюз ишди,
Таякъда да кертме бишди.
Табигъатны мизамында
Болмагъанды бир заманда,
Ёсерге, чагъаргъа джараб,
Кёгет бериб алтын таякъ.
Хар затны джоругъу барды,
Джорукъсузну джолу тарды», —
Деген ханнга джууаб болду,
Хан къайгъы этелмей къойду.

Дуня даулет

Джашха, къызгъа той этдиле,
Тартсыз, созсуз тынч кетдиле.

Салмады джаш элине джол,
Эл сёзюнден джанлады ол.
Киши элинде къурду джашау,
Болмаса да ичиу, ашау.
Джашау джолун ол джашырды,
Бийчесине да баш урду.
Юй алыргъа керек ачха,
Хурджун къуру, къуру бочха.
Бийче бериб кийимлерин;
«Сатсанг болур ачха», — деди.
Уялса да алыб кетиб,
Кийимлени сатды элтиб.
Болады джашауда алай,
Хар не да болумгъа къарай.
Къуру юйге джыйылдыла,
Татыу бузмай сыйындыла.
Джаш чегетден отун ташыб,
Келтириб табалгъан ашын,
Джашадыла, бир бёлек кюн,
Сыйлаб, аяб бир-бирлерин.
Къыйналдыкъ да демедиле,
Ышандыла келир кюннге.
Къыз береди ма джюзюгюн,
«Къаласа, — деб, — сен юзюлюб,
Сатсанг, — деди, — алыб барыб,
Тынч ишлерсе улоу алыб».
Бу иш ауур тийди джашха,
Уялды, тирелди ташха.
Намысына бек къатылды,
Алалмады эм тартынды.
Бийче айтды, ангылатды,
Уялмазча сёзле табды.
«Джюзюкле табылыр, — деди, —
Джашау да танылыр, — деди, —
Сау эм эсен биз болайыкъ»,
Ишни табына къарайыкъ».
Элтиб джюзюкню сатханды,
Ёгюз, арба да табханды.
Джыйды ташыб отунну кёб

Разы болду ишине бек.
Бир кюн отунну джюкледи,
Бегитди тартыб джиблени:
«Базаргъа отун элтейим», —
Деб бийчеге ангылатды,
Бийчеси да, «Хо — деб айтды, —
Бар, сына, — деди, — насыбны»
Кеси да ишге ашыкъды.
Топракъ хазыр этгенди,
Ауур ишге эс кетгенди.
Сюртеди къабыргъаланы
Арыб, талыб хар бир саны.
Арба базаргъа киргенди,
Сатлыкъ аджирни кёргенди.
Кёзю къараб къалды аны,
Ачхасы джокъ, къуру джаны.
Джалынды ол, мыллык атды,
Барын бериб алды атны.
Кетди арба, отун, ёгюз,
Аджир омакъ эмда семиз.
Къууанч эте келгенине,
Бу сатыугъа киргенине,
Келе эди атха миниб,
Къууаныб, ышарыб, кюлюб.
Биреу чыкды тюз аллына:
«Сат аджирни», — деб, джалына.
Тюшюрдю алдаб атындан,
Акъырын джанлаб къатындан,
«Ала тур», — деб бухар бёркню,
Чаба, джорта джанлаб кетди.
Джашны энди джаяу къойду,
Кёз къарамдан терк тас болду.
Болду тамам кёрген тюшча,
Тели адам этген ишча.
Кийди бёркню ол башына,
«Салды, — деди, — тюз къашыма».
Кетди элге амал болмай,
Бушуу эте, иши онглай.
Быланы былай болгъанын,

Къуру бёрк бла къалгъанын,
Элинден джашла кёрдюле,
Узаймай бирге келдиле.
Джолунда тау суу бар эди,
Кёпюрю мийик, тар эди,
Кёпюрден къараб тургъанлай,
Тюшдю бёркю, джел ургъанлай.
«Бошады джазыкъ ма къабыб», —
Деб, джашла келдиле чабыб.
«Бу не болур?» — деб сордула,
Ангылаб мыдах болдула.
Айтдыла: «Бийче не дер? — деб, —
Бек тереннге кетер», — деб.
«Тюшюргенме мен бёркюмю,
Заран болду, ол кертиди,
Алай а бёрк меникиди,
Болалмаз ол бийченики.
Ол анга джукъ айталмайды,
Намысын, сыйын аталмайды,
Амал джокъду аман болса,
Чыдарса сен джаранг болса».
«Огъай, — делле, — алай болмаз,
Джукъ айтмайын ол къоялмаз,
Телисе дер, сылхырса дер,
Не къысдар, не кеси кетер».
«Алай этсе ма ол къатын,
Айтмазма мен аны атын,
Кюнюмю кесим кёрюрме,
Юйюмю сизге берирме».
«Хайыр, кёрдюк биз», — дедиле.
Эришдиле, сёз бердиле,
«Бу болумгъа ол бой салса,
Ачыуланмай да къоялса,
Биз тёлербиз, тас затынгы,
Ёгюз, арба эм атынгы».
Эришиб келдиле юйге,
Боллукъну билирге сюе.
Терезеге басындыла,
Келгенлерин джашырдыла,

Шыкъыртсыз тыйыб кеслерин,
Юйге ийдиле эслерин.
Бийче кьобду ма орнундан,
Кючден келе ол кьолундан.
Тартды энди чурукъларын,
Ол ишин да унутмайын.
«Нек сормайса сен джолуму?» —
Деди айтыргъа иш болумун.
«Сау-эсен келгенсе кесинг,
Андады ма мени эсим.
Саулукъ болса тири джаннга,
Мадар барды, бил, кьалгъаннга».
«Мен айтайым сен тынгыла,
Керек тюлдю бу накъырда.
Ишге акъылны бёлейик
Оноу излеб кёрейик».
«Тюз айтаса сен аны да,
Керек ишди ол бары да,
Ашаб, ичиб да бошасанг,
Солуб тынчлыкълы да болсанг».
«Огъай, иги бир тынгыла,
Эсинги ийиб тюз ангыла,
Айтмасам мен хапарымы
Джюрек тынчлыкъда кьалалырма?»
«Алай эсе, айт, — дегенди,
Юй тынчлыкъын излегенди.
«Базаргъа ол отун арба
Джетди, кьыйналмайын бир да.
Къарайма мен бек рахат,
Джолугъады бир сатлыкъ ат.
Ол бек иги аджир эди,
Аллыкъла кёб, хазыр эди.
Анга мени кёзюм къараб,
Турдум джалыныб эм мараб.
Бердим да отун арбаны,
Алыб миндим мен ма аны».
«Къалай таб ишни этгенсе,
Муратына тюз джетгенсе,
Ол болады санга къанат,

Амалсыз бек керекди ат».
«Айхай, ол алай болса уа,
Аджир кьолунгда кьалса уа.
Тюбеди биреу джолумда,
Бир бухар бёркю кьолунда.
Бёркню да джаратыб кьалдым,
Атны бериб аны алдым».
«Бёркю аманны — бети аман,
Ашхы болгъанд бу да тамам.
Чырай тюрсюн береди ол,
Энтда кьалмаз кьурулай кьол».
«Айхай, алай да болса уа,
Бёркюнг башында кьалса уа,
Джолда келе, кёрдю сау эл,
Кьобуб урду бир кьаты джел,
Кёпюрден суугъа кьарадым,
Бёркню иерге джарадым».
«Кесинг кьалыб, бёркюнг тюшдю,
Бу насыб иш болду кючлю,
Кетиб кьалсанг, не этер эм?
Бошха ёлюб мен кетер эм», —
Деб, кьучакълаб кьыз джылады,
Аны башын джаш сылады.
Сейирсине болгъан ишге,
Амалсыз ёчге да тюше,
Кирдиле да ма кёрдюле,
Алгъышларын да бердиле.
Унамады ёч алыргъа,
Тенглерине борч салыргъа,
Юйюн сатыб этди ачха,
Ата джуртха кёчдю кьачха.
Юй кёчгюнчю ма ол джашла,
Татлы тенгле болуб джашха,
Ашырдыла, ол тенглерин,
Таныдыла эм эллерин,
Келиб тюшдю Ата джуртха,
Башладыла энтда джырта,
Басындыла кетмей кери:
«Бер — деб, — бизге энтда бери».

Эсгича болалмай энди,
Акъыллы болгъанды «тели».
«Сыйлайым мен сизни», — деди,
Кюн белгилеб, сёзюн берди.
Джетерча мал да сойдурду,
Джыйды, ашатды эм тойдурду.
Махтайла этилген ашны,
Ким атасын, ким да джашны,
Лахор эте, джырла джырлай,
Тура элле кюле, ойнай.
Ушакъларын, да эшитген
Джаш киреди ма эшикден.
Тюкюлениб ышардыла
«Бу джарар», — деб ышандыла.
Кюлмегенин кёрюб джашны,
Шум болдула, кёюб ашны.
«Къарачыгъыз, — деди, — бери,
Дунияда кёбдю тели,
Атам берген темир эди,
Чыгхан джыртыб, кемиргенди», —
Деб, темирни салады,
Сюелиб къараб къалады,
Алдыла да бир-биринден,
Тартынмайын тот киринден,
Хар джерине къарадыла.
Кемиргенге санадыла.
Бир да огъай демейин,
Бир-бирине ал бермейин,
Бютеу къабыл алдыла,
Бегитиб къол салдыла.
Тынгылайды айтханларын,
Ангылайды нек болгъанын.
Ишни кёре, артын къарай,
Айтады джаш энди былай:
«Тенглерим, сау болугъуз,
Сатылыуну кёюгъуз,
Мен сизни арму таныдым,
Сыйлагъаным — айыбым.
Ач кюнюмде чий ёпкени

Керти болмад ит элтгени,
Тойгъаныкъда уа — темирни
Чычхан джыртды эм кемирди.
Гылчы тенгле кетигиз кенг,
Болмадыгъыз сиз манга тенг,
Айтыр сёзюм сизге ма эм
Излемегиз бу юйден джем», —
Деб, келмезча этиб ийди,
Келгенле да ишни билди.
Джаш да джангы акъыл табды,
Атасыны юйюм сатды,
Кёчюб кетди ол бир элге
Табды анда керти тенгле.
Бирге ишлеб, бирге джашаб,
Бир гырджынны туураб ашаб,
Ёмюрлери кетди алай
Бир-бирлерин сюе, сыйлай.
Бирер толу юй болдула,
Муратлары да толдула.
Сыйласанг сен — сыйланырса,
Къыйнасанг а — къыйналырса.
Ма мындады тюз магъана,
Джашауунга ол багъана.

Джаз аууб келеди
Къордай ауушдан.
Сабан тюзле толгъалла
Торгъай тауушдан.

Джылы аяз къагъады
Бир къызыу, бир тохтай,
Домбрагъа эришиб
Джырлайды торгъай.

Торгъай джангыз джырламаз, —
Дегенди халкъым,
Китабыма аталад
Сейирлик атынг.

Кюн да мамыр тиеди
Бютеу дуниягъа,
Чууакъ кёкде джырласа
Торгъай торгъайгъа!

Камсык джюджекчик

Сейирчикди, акъчыкъды,
Ол бир къубулчакъчыкъды.
Бюртюк кибики, гитчечикди,
Аны аты — джюджекчикди.

Анасына къарамай,
Юретгенни унамай,
Бачхагъа баш атханды,
Джюджек хансха батханды.

Кёкге булут чабханды,
Элги башын джабханды.
Уллу джангур джаугъанды,
Джюджек тюзде къалгъанды.

Дыгаласды анасы —
Табылмайды баласы.
Тёрт джанына чабады,
Кючден аны табады.

Анасындан къоркъады,
Къуртчукъ табыб къабады.
Къаты ура джюрекчиги,
Джылай тура джюджекчиги.

Балачыгъын кёргенлей,
Къысды ана къойнуна:
«Былай этме экинчи», —
Деб борч салды бойнуна.

Тайчыкъ

Кишнейди тору тайчыкъ,
Кёкге тутуб башчыгъын.
Кийингенди бек омакъчыкъ,
Джел тарайды чашчыгъын.

Мангылайгъа, кёкден алыб,
Джулдузчукъну салгъанды.
Акъ бояуну туякъчыкъгъа
Тилеб къардан алгъанды.

Шуулдайды алтын джалчыкъ,
Чабышханлай джелге буруб.
Сейир ойнайд тору тайчыкъ,
Ёрге-ёрге шын туруб.

Узундула аякъчыкъла,
Таб джонулгъан «таякъчыкъла».
Ишленгенле кёб чабаргъа,
Налчыкъланы тагъаргъа.

Тёртлю болуб джазгъа чыгъар,
Юретгенни талай джыгъар.
Ойнай-ойнай ёсюб джетер,
Ол чарслада озуб кетер.

Нек шуулдайды къобан?

Къобан не ючюн шуулдайды?
Ол шуулдаб къалай джашайды?
Бармыды ичинде джаны?
Не затды шууулдатхан аны?

Тыяр ючюн шоркъаланы,
Къарыу салыб, джел кюрешед.
Шоркъа басса джелни юсюн,
Шуу-шуу этиб сёлешед.

Джырлайдыла суу ташлары,
Тенсейдиле чабакълары.
Илячинча къымылдайды,
Аны ючюн шуулдайды.

Толкъунлары туйюшелле,
Джагъа бла кюрешелле.
Бир-бирине нёгер болуб,
Аны ючюн сёлешелле.

Джырлайдыла суу ташлары,
Тебсейдиле чабакълары.
Илячинча къымылдайды,
Аны ючюн шууулдайды.

Балабакъ

Барды бир юй бизни элде,
Балабакъ деб атына.
Ана-ата, сабий элте,
Барадыла къатына.

Балабакъда бек кёб сабий
Джыйылалла эртден сайын.
Сюедиле тюбеширге,
Тенглерине сёлеширге.

Эртден сайын эртде келиб,
Уллулагъа салам бериб,
Ариу кюле кёзчюклери,
Джюрек суйген сёзчюклери.

Ариучукъла кийинишиб,
Олтуралла тизилишиб,
Бир-бирине таб келишиб,
Джырлайдыла бек эришиб.

Къууанчлыды джашаулары,
Татлы хантла — ашаулары.
Ойнайдыла джилтинчикле,
Адам боллукъ бюртюкчюкле.

Алма терекчик

Уллу болмай, арбазда,
Веранданы аллында.
Бир терекчик ёседи,
Къыш суукъгъа тѣзеди.

Джюр, барайыкъ къатына,
«Алмалы», деб атына,
Тѣгерегин къазайыкъ,
Суу келтириб къуайыкъ.

Бизден кѣлю къалмасын,
Башха джары бармасын.
Бу арбазда джашасын,
Сюйген хантын ашасын.

Бетин-къолун джууайыкъ,
Кѣзчюклерин ууайыкъ.
Къашчыкъларын сылайыкъ,
Къачха дери къарайыкъ.

Джазда акъ джаулукъ къысар,
Джайда сыргъачыкъла тагъар.
Къачда аны аккам къагъар,
Алмалары джерге агъар.

Ана къуш

Кѣрдюм мийик къаяда
Бир ариу къуш уяда.
Къушну кѣб балалары
Рахат джукълагъанларын.

Алагъа душман — джыланды,
Джылан уягъа чыгъады.
Аны эслейд ана къуш,
Башланырчады уруш.

Ол мен кѳрген кѳаяда,
Мычымай кѳуш уяда.
Сермеш кѳызыугѳа кетди,
Таб джан алыугѳа джетди.

Кѳарыусузду ана кѳуш,
Тохтамайды бу уруш.
Джылан онгсуз болѳанды,
Юсю кѳандан толѳанды.

Кѳуш кѳарыуун джыйѳанды,
Аны тарѳа тыйѳанды.
Бала ашар джыланни
Ол кѳаядан кѳуйѳанды.

Кѳардан кѳарауул

Кѳышкы сууукѳ боран джетди
Эрлай чарс, тубан этди.
Мийик тауладан ауду,
Элге терен кѳар джауду.

Джыйылдыла сабийле,
Кѳардан адам этдиле.
Кѳолуна таякѳ бердиле:
«Кѳарауул бол», — дедиле.

Юсюнде барды чыммакѳ тон
Чырт болмайды сууукѳ ол.
Джазны кюню тийгенди,
«Кѳарауул» джыламукѳ ийгенди.

Болса да аны тону,
Эриди башы, кѳолу.
Тѳгерек суудан толду,
Кѳар кѳарауул тас болду.

Сабийле чабыб джетдиле,
Уллу бушуу этдиле.
Джерде джатхан таякьны
Юйге алыб кетдиле.

Айю

Боран, кючлю боранлаб,
Чегет ичин барады.
Кюрт бек терен кьаланыб,
Ышыкь джерде кьалады.

Къая ыранда тешиги,
Джассы ташды эшиги.
Айю бир тюш кёреди,
Эсин ары бёледи:

Кёрюнгенчад джаз келиб,
Къарла, бузла терк эриб.
Гёлеу хансла кёгериб,
Бютеу малла семириб.

Бир семиз мал табханчад,
Тутуб аны кьабханчад.
Джюджю тебе чачханчад,
Аны ашаб джатханчад.

Джукълайд айю. Хапарсызд,
Боран бургъан тохтауеузд.

Аккаи

Тау артындан ышарыб,
Шаркъдан чыкьгъанд толгъан ай.
Мамырлыкьгъа ийнаныб,
Эл джукълайды джылы джай.

Тангига тансыкъ гугурук,
Тамакъ бошлаб, джырлайды.
Бешикдеги сабийчик
Эмчек излеб джылайды.

Танг алада къарт аккам
Галошларын къаблайды.
Танг атхынчы тѣзелмей,
Аккам чалкъы таблайды.

— Танг атхынчы, неди бу,
Тынчлыкъ бермей сен манга?
Чалкъы табла кюн тийиб, —
Деди анга къарт амма.

— Хазыр этсем чалкъыны,
Туудукъларым чалырла.
Ишни сие билирге
Менден юлгю алырла.

Чалкъычы

Къарангылла кечеле,
Кюз джетгенди хане бишиб.
Къамыжакъла учалла,
Джулдузлагъа эришиб.

Чууакъ кѣкню джулдузла
Бирем-бирем ташлайла.
Стауатда къозула
Ана излей башлайла.

Танг атаргъа, чалкъычы
Чалкъы ызгъа атлайды.
Дупшукъ болса чалкъысы,
Ол олтуруб таблайды.

Гокка ханслы сыртланы
Биченлерин алады.
Къалын ёсген хансланы
Дюрюлеге салады.

Джигитди

Берчли къоллары анамы
Этгелле семиз малланы.
Кече-кюн демей къарайды,
Анамы иши алайды.

Шо, таныса бютеу Джуртум
Анамы, — дебди умутум.
Ол а ийнек саууучуду,
Кёб сютню алыгучуду.

Аны Москвагъа элтгелле,
Алтын джулдузну бергелле.
Джигитди анамы аты,
Саугъан сютю бек татлы.

Сютню ичелле сабийле,
Юйле ишлеген ишчиле,
Шахарчыла, кёмюрчюле,
Джуртну сакълагъан чекчиле.

Къойчу

Джуртума белгили адам —
Къойчуду мени атам.
Сюрююн семиртир ючюн,
Аямайд къарыуун-кючюн.

Барды джамчысы аны,
Акътуякъ тору аты.
Къойлары тояр ючюн,
Аямайд къарыуун-кючюн.

Джай джангур тюбюнде,
Къыш боранлы кюнледе.
Къойлагъа къарар ючюн,
Аямайд къарыуун-кючюн.

Малгъа къарай биледи,
Онгсуз малын кёреди.
Къойну санын сакълар ючюн,
Аямайд къарыуун-кючюн.

Джашау джол

Джаш джюрекни ойнатыб,
Муратына джетдирген,
Ишни суйген адамгъа
Уллу багъа бердирген,

Суратларын салдыргъан,
Кинолагъа алдыргъан.
Алтын мюйюш джулдузланы,
Кёкюреклеге такъдыргъан.

Иш кёреме, джаш тенгим,
Ариу этген адамны.
Ишден уллу саулукъгъа,
Адам табмаз дарманны.

Ишни джолун экибиз
Окъуу бла байлайыкъ.
Ишни джолун экибиз
Джашау джолгъа сайлайыкъ.

Джангур

Кече, кюн демей юлешиб,
Кёкден тюшерге кюрешиб.
Сыртдан, сыртха ауады,
Чомарт джангурум джауады.

— Болушайым будайлагъа,
Нартюхлеге ёсерге.
Мен кетейим, — деди джангур, —
Къургъакъ дангыл тюзлеге.

Джауду хаман кенг тюзлеге,
Ёсюм берди мюрзеулеге.
Комбайнала орадыла,
Гюрбелери толадыла.

Уллу битим къачха битди,
Сабийлеге — къалач, гютдю.
Мюрзеу гюрбеле толдула,
Халкъла ыразы болдула.

Ийнек

Сюрюуден келиб ёкюрген,
Къызгъанд джелининг, билеме.
Ол кемсиз суйген баланга
Тансыкъ болгъанса, кёреме.

Аягъыма джукъ киейим,
Бузоучугъунга иейим.
Арбазгъа кириб сен келсенг,
Ум-мо-х! — деб кючлю ёкюрсенг,

Аллынга ашынгы салайым,
Сютюнгю саууб алайым.
Сютюнг сабийлеге керекди,
Алагъа саулукъ берликди.

Къарауун джетдирсенг ийнекни,
Сютю толтурур челекни.
Аны ючюн бек багъайыкъ,
Челек сютлени алайыкъ.

Джумуш этген

Эртден бла эртде тургъан,
Кимди полну ариу джуугъан?
Пол джууаргъа суу болмаса,
Суугъа барыб суу келтирген?

Орун тюбюн, стол тюбюн
Кюзгю кибик таза этген?
Юй тюбюнде чурукълагъа,
Галошлагъа кьолу джетген?

Сауутланы, кир кьондурмай,
Къайсычыкъды алай тутхан?
Терезени, таймай сюртюб,
Хар кьюру да джылтыратхан?

Анасына джумуш этиб,
Лейлачыкъды болушхан,
Этген ишин, хар атламын
Анасы бла сорушхан.

Дырын

Таякъ джангур башланды,
Эрлай джаууб, терк кетди.
Дюрюледи биченни,
Тамам кючлю джибитди.

Кебдирирге дырынны,
Кюн ачды джарыкъ кёзюн.
Аяз къакъды — суу саркъды,
Башлады каска сёзюн.

Аяз эрлай кебдирди,
Булутла кёкден кетиб.
Къалай сейирд чалкъыда,
Джетген бичен ийс этиб.

Заман джетди джыяргъа —
Дырынлагъа барайыкъ.
Ойнай-ойнай, къууана,
Хайда, дырын джыяйыкъ!

Джылауукъ

Бурун тартхыч джылауукъну
Бети, къолу — джыламукуъду.
Джылауукъну чырт суймейме,
Ол нек джылайд? Мен билмейме.

Чархла кибик кёзден чыгъыб,
Тёнгерейле джыламукуъла.
Джукъ айтсала тенгчиклери
Ёпкелейле джылауукъла.

Джыламукуъла джылауукъдан
Чыгъарларын сезедиле.
Эки кёзю джылауукъну
Джылай-джылай безедиле.

Талай кюнню ол джылауукъ
Джыламайын чыртда тёзmez.
Айны, кюнню аны кёзю
Джыламукуъдан чыртда кёрmez.

Телефон

Къонгурауу телефонну
Къысха-къысха къагъылады,
Бир ажымсыз, ким эсе да
Сёлеширге чакъырады.

Дженгил джетдим телефоннга,
Трубкасын къолгъа алдым.
Ким болгъанын билир ючюн,
Къулагъыма элтиб салдым.

Сёз урумгъа тынгыладым,
Ауазындан ангыладым.
Юйге анам къайгъы болуб,
Хапар алды, менден соруб.

Сейир тюлмюд — телефонну
Сёзню сеннге келтиргени.
Ауазланы джетдиргени,
Джаны барча ишлегени.

Шыбыла

Эшитдим мийик тауну
Кёгюнде баргъан дауну.
Алай джашнайды бек,
Эки джарылгъанча кёк.

Тобча тауушла этди,
Джерни бирден титиретди.
Сора уллу буз джетди,
Кёб джерни уруб кетди.

Ачыса да ана-джер,
Джыламады батыр джер.
Эрлай джелни къурады:
«Чач булутланы», — деди.

Джел булутлагъа джетди,
Терк сагал-сагал этди.
Ызларындан аланы
Тохтаусуз сюрюб кетди.

Къарылгъач ана

Къарылгъач ана къанатында
Джазны алыб джетгенди,
Бизни юйню шорбатында
Уячыгъын этгенди.

Хар кюн сайын эртден бла
Тереземде джырлайды.
Чууакъ кёкден нюрюн төге,
Кюн сукъланыб къарайды.

Уясында джатыб турад,
Ана болуб балалагъа.
Бек бюсюреу бала ёсдюрген
Къарылгъашча аналагъа.

Ана бауур джылытады,
Эм сакълайды балаланы.
Бир ана да сюлмазча,
Алай сюед ол аланы.

Турнала

Унутмайма мен аланы:
Сейир къанат къакъгъанланы,
Ким кёрмейди тюз сырларын,
«Къур-къур» этген ол джырларын.

Чырт эсимден кетермейме
Бизни ташлаб кетгенлени.
Учуб барыб, джетер джерде
Къышха уя этгенлени.

Джер юсюнде бир къанатлы
Турна кибик учмайды.
Чууакъ кёкге ма алача
Киши чырай салмайды.

Ийнаныгъыз бек сюеме:
Кетиб баргъан турналаны.
Ийнакълайма мийик кёкде
Турна учхан джолланы.

Бир санагъыз

Гурт таукъну ызындан
Хаман сюрюб барама.
Джюджекчиги джыгъылса,
Мен къолума алама.

Къанатларын бек кериб,
Ана таукъ чабады.
«Джюджегинги ал», — десем,
Ол къолумдан къабады.

Аналарын тайдырмай,
Джюджеклери баралла.
Бир-бирине оздурмай,
Ууакъ-ууакъ чабалла.

Экичиги акъчыкъла,
Ючюсю тум къаралла,
Бешчиги уа сарылла,
Бир санагъыз,—ненчалла?

Бешик джыр

Татлы джукъла, бек татлы,
Белляу айта турайым.
Джюн чындайла этерге
Урчугъуму бурайым.

Татлы джукъла, бек татлы,
Балийчикча ёсгенчик.
Баула къысхан къолларын
Тёзелмейин тешгенчик.

Татлы джукъла, бек татлы,
Ананг джырлайд джырларын.
Джарыкъ джашау — Джуртумда,
Терк джетсинле джылларынг.

Окъуб билим алырса,
Сеннге кенгди окъуу джол.
Бютеу халкъынг айтырча,
Джуртунг суйген адам бол.

Джукълайдыла

Ингир ала бир къызчыкъ
Кёзчюклерин ууады.
Джатарыны аллы бла
Аякъларын джууады.

Узакъ тюлдю орундукъ,
Къызчыкъ анга атлайды.
Столдагъы гинджичиги
«Мени ал», — деб сакълайды.

Къызчыкъ алад гинджисин,
Аны къатыш джукъларгъа.

Джукълагъынчы ол анга,
Кёб таурухла айтыргъа.

Башчыкълары джастыкъдад,
Эшитмейбиз сёзлерин.
Джукълайдыла экиси
Къаты кысыб кёзлерин.

Чёплеу баш

Чёблеу башды, чёблеу башды,
Алтын бетли сары чачды.
Чёблеулери тизилишиб,
Бары бирча кийинишиб.

Чёблеу башды, чёблеу башды,
Бал чибиннге баллы ашды.
Чибин барыб олтурады,
Артмакъларын толтурады.

Чёблеу башды, чёблеу башды,
Сабийлеге сейир ашды.
Чёблеулерин чёблесинле,
Бек къууаныб тебесинле.

Чёблеу башды, чёблеу башды,
Кюнню суйген алтын чачды.
Чёблеулери тизилишиб,
Бары бирча кийинишиб.

Терезе

Юйню кёзю терезе,
Эшик аллын кёрюрге.
Юйню тёрю терезе,
Танг джарыкъны берирге.

Къышхы кюнде багъалыд,
Терезеден кюн тийсе.
Куржавача юсюнде,
Буз оюну эресе.

Гитче-уллу болса да,
Терезесиз юй болмаз.
Ол салынмай бир юй да
Толу юйге ушамаз.

Окъуу, билим адамны
Терезеча джарытад.
Окъуу-билим алмагъан
Кесин дженгил танытад.

Акъ мамурач

Сейир тюлмюд — Кавказда
Акъ мамурач болгъаны.
Къар джаугъанлай чегетге,
Мамурачдан толгъаны.

Алтын чачын кенг ийиб
Келед кёкге кюн миниб.
Кёз алдайла суратла,
Акъ къар басхан бутакъла.

Къалай сейирд табигъат,
Тюшюмдеча кёрюнед.
Кёрмесем да тюшюмде,
Анга джюрек бёлюнед.

Сейирсиниб къарадым,
Суратланы таныдым.
Къар, мамурач тюрсюнде,
Бутакъланы юсюнде.

Бузоучукъ

Киштикчикча бузоучукъ
Кюнде рахат джукълайды.
Къамчикичка къуйрукъчукъ,
Эмчек ичсе, булгъайды.

Ана излеб ёкюред,
Къарынчыгъы ач болуб.
Ана сютден тойгъанлай,
Ойнаб кетед, тас болуб.

Мюйюзчюкле чыгъаргъа
Дугъурчукъла болгъалла.
Тутушайыкъ деб анга,
Тенгчиклери къозгъайла.

Артха турмай, къадалыб,
Тутушалла мынгайыб.
Хорлар ючюн кюреше,
Бир-бирине баш салыб.

Гёбелекке

Анга киши тиялмайды,
Ууучуна джыялмайды.
Кийимлери, кёз алдагъан,
Кёкде учуб къанат джайгъан.

Кёремисиз, ма аллымда
Узакъ болмай къонганчыкъны
Ычхындырмам кёз аллымдан
От маталлы джанганчыкъны.

Бек сюерем, ол бир къонса
Юй аллында кёк булчукъгъа.
Мийик кёкде сейир учса,
Таб эришиб булбулчукъгъа.

Уч да ойна кѣмкѣк кѣкде,
Ол чууакъды бюгюнлюкде.
Аны ариу сен джасайса,
Гокка хансха бек ушайса.

Къууанады мени анам

Эртден бла эртде турсам,
Къол, бет джуусам, таза болсам,
Орун джыйсам, полну джуусам,
Кууанады мени анам.

Ашаб-ичиб, дерсге барсам,
Къылыкъ этмей тынгыласам,
Баш багъала хаман алсам,
Къууанады мени анам.

Дерсен келиб, аз тынчайсам,
Кеч этмейин сууун алсам,
Дерслерими хазырласам,
Бек къууанад мени анам!

Суу алайым

Эки челек алайым,
Суу агъачгъа тагъайым,
Имбашыма салайым,
Суу алыргъа барайым.

Сууну алыб келейим,
Къозучукъгъа берейим.
Сууну ичсе къозучукъ,
Ёсюб барад «акъ тончукъ».

Джазгъа дери къозучукъ
Ашаб, ойнаб, ёседи.
Джазгъа чыгъыб тончугъун
Исси болуб, тешеди.

Кёкге учсам

Учсам сюеме кёкде,
Акъ гёбелекке болуб.
Ойнай-ойнай кюн бетде,
Гокка ханслагъа кьонуб.

Учсам сюеме кёкде,
Акъ кёгюрчюн болуб.
Элим, сахарым джашнай,
Дуня мамырдан толуб.

Учсам сюеме кёкде,
Мийикде булут болуб.
Хар заманда кёрюр ючюн,
Джер кьазауатдан солуб.

Аскер кьуллукъ

Тамам кючлю бегибди
Бизни чеклерибиз.
Ким да билген батырды
Совет аскерибиз.

Гитчеликден сюебиз
Туугъан аскерибизни.
Сакълагъанын билебиз
Къууанч сабийликни.

Мычымайын, ойнай-кюле,
Онsegизге джетербиз.
Ата джуртну уланлары
Аскер кьуллукъ этербиз.

Чапракчыкъ

Джазгъы кюнде джаратылгъан,
Терегине чырай салгъан.
Айгъа, кюннге салам берген,
Джулдузлагъа къанат керген.

Суратчыгъа сурат болгъан,
Джырчылагъа джыргъа туугъан.
Къараб тургъан кёкден джерге,
Уллу сынам алимлеге.

Аяз къакъса къымылдагъан,
Анасына шыбырдагъан.
Джангурлада кёб джууннган,
Кюн тийгенлей бек къууаннган.

Къаргъа

Элге джууукъ келмейди,
Кишиге бой бермейди.
Джерде эслеб атлайды,
Кесин тамам сакълайды.

Къолу «суугъа» тиймейди,
Джайны чыртда суймейди.
Къар басада да къабар ашын,
Унутмайды къарны атын.

«Къар — р!» — дерге хаман сюеди,
Къуру «р» тауушну биледи.
Къазыб мыллыкны ашайды,
Бек кёб джылны джашайды.

КЪШТЫ

Къышты, къышты,
Къойну, къыркъды.
Тонун алды,
Чырай салды.

Гинджилеге
Чепкен бичди,
Этген иши —
Сейир ишди.

Бир-бирде уа
Джаякълары,
Ишлей келиб,
Эслеялмай,

Аузуна
Не тюше да
Кесиб ийед,
Аяу салмай.

Ойнай келиб,
Керексизге
Сен къыштыны
Къолгъа алма,

Эслемейин
Бармагъынгы
Аузуна
Чыртда салма.

Ишчи

Джайгъы кюнде
Салкъын юйде
Джатмайды.
Кюн узуну
Бал джыяды,
Арымайды,
Не талмайды.
Татлы балдан
Артмакъларын
Толу этеди.
Бек ашыгъыб,
Четенине
Джетеди.
Артмакъларын
Таракълагъа
Бошатады,
Джыйгъан балын
Адамлагъа
Ашатады.

Батчаланы, Алий-Мурат

ПИОНЕРНИ СӨЗЮ

Къачдады. Шабат кюн школдан келиб, арбазгъа киргенимде атам, джатма тубюнде уллу томураугъа олтуруб, шкогуна къарай тура эди. Бюгюн ала бла нек кюрешгенине сейир болуб, къатына бардым. Мени кере — къала эсе да, «Апсатыны» джырыи акъырыи джырлай, ишин этеди. Бир кесекден, меинге айлаиыб, былай сорду:

— Джашчыкъ, тамбла ыйых кюн шойду да?

— Хо. Тамбла биз окъумайбыз.

— Да игиди, алай эсе. Тамбла танг къаралдысы бла экибиз да Орта Гидамда чегетге къарай чыгъарыкъбыз.

Атам айтмай, ким эсе да мени къозуб айтханча болдум. Джунчуб, джукъ айталмай тынгылагъанымда:

— Не, барырынг келмеймиди, огъесе ауругъанмы этесе? — деди ол.

Мен элтмей къояды, деб асыры къоркъгъандан:

— Огъай, аття, джугъум да аурумайды, — деб, къууанч тыбырлы болуб, Осман бла Асланнга айтыргъа, аланы кёзлерин къаратыргъа чабыб кетдим.

Мен атылыб Османланы къылыч агъачларына джетгенимде, бизни бла бир классда окъугъан Мариам да тюкенден ётмек алыб келе тура эди. Ол менге джукъ да соргъунчун, къууанчымы тыялмай:

— Мариам! О Мариам! Билемисе мени тамбла къайры барлыгъымы? — дедим.

— Сора мени билгичимми барды сени къачан къайры барлыгъынгы билиб турургъа?

— Тамбла аття бла мен Орта Гидамгъа уугъа барлыкъ-быз—деб, об башха зат айтхынчын джерни букъусун чаб-ханым бла хауагъа чыгъара, ойнаучу джерибизге мыллык атдым.

Келгенимде, Осман да, Аслан да, Идрис да нени юсюнден эсе да къызыгу даулаша тура эдиле. Мени кёргенлей Идрис:

— Ма, кеси да келди. Энди ийнанмай эсегиз, соругъуз кесине мен сизге айтханны, — деб джити къарады.

— Нени сорлукъларын билмей, мен да бир кесекни арсар болуб турдум. Сора Осман:

— Сени атанг, окъла этиб, аланы уучулагъа сатыбмы турады?

— Неле, неле дейсе? Идрисге ким айтханды алай?

— Атасы айтханды...

— А-а-а. Мен энди ангылай турама Идрисни алай нек сёлешгенин. Атасыны да алай нек айтханын себебин мен сизге ачыкъ этейим... Кесигиз билесиз, мени атам чегетчиди. Бир кюн ол, чегетде бара тургъанлай, тюбюнде аты, эки къулагъын да джумуб, башын бир джанына буруб тохтайды. Сора не болду мынга, нени кёрдю экен деб, эсин ийиб, чёртлеуюк кёкенле таба къарайды. Буу бузоучукъ алайда кёкенлени салкынында джатыб, анасы да арлакъ-да отлай тура. Аланы юркютеме деб къоркъуб, атындан акъырын тюшюб, къараб зауукъланыб тургъанлай, шош хауаны шкок атылгъан таууш бузады. Ким болду бу ит-ликни этген деб, таууш чыкыгъан джанына чабады. Узакъ бармай, таш къалауну юсюнде ёсген уллу къайын терекни артында бир адамны бугъуннганын кёредди. Алайгъа дже-тиб къараса, — ол а ма бу сизни алдай тургъан Идрисни атасы. Аманлыкъчыны алайда кёзюне-башына джетдириб, шкогун сыйырады. Сора кёкенлени къатына барады. Башындан къаны келе, буу да тёнгереп тыпырдай, къарыгусуз гитче бузоучукъ да анасыны суууй баргъан джелинине хамхотчугъун джетдире тура эдиле. Кесек замандан атам

мыллыкны Идрисни атасыны атына джюклеб, кеси да бузоучукъну, бу джакъсыз затчыкъны джанууарла ашаб къоймасынла деб, ат аллына алады. Элге келтириб, этни да, буу бузоучукъну да запведиикге береди. Идрисни атасын да этген хатасы ючюн айыбына джолукъдурады...

Ма аны ючюндю, Идрис, сени атаңг бизни кёрюб болмай, аллай ётюрюк ханарланы джайыб айланганы... Пионер алай алдаймыды?! Пионерни сёзю керти сёздю!

Идрис, бети, къызарыб, джерге къарады.

— Тохта, сора алдаймы турады? Кесинги тенглеринги нек алдайса? Сени пионерге алгъан сагъатларында къалай ант этген эдинг? — деди Осман, ачыуланыб.

Идрис, башын кёлтюргеменлей, джылары тамагына тьгыыла, алайдан акъырын джанлаб кетди.

Асыры бек къыйналгъандан тенглериме нек келгенки айтсам да, атам бла тамбла чегетни, кийиклени хыйлачыладан сакъларгъа барлыгъыма ичимден тамам къууандым

Джылкычы джашчыкъ

Минги Тауну ёмюрю эримереучю тёппесин боз булутла кючлегендиле. Ашхам бола, джангур къоркъууун джел этер дегенлей, букъуну сюре, джел да джетди.

Хар ким малларын орунга джыйыб кюрешедиле. Ма, бююн да Идрисни юй бийчеси Къанитат, ийнекни, саууб, сютю болгъан челекни юйге салыб чыгъайым деб бурулгъанында, гитче джашы Муссаны не эсе да тыхсый айланганын эследи. Джукъ айтмай, юйге барыб, кьолларын чайкъаб, эшикге чыкыгъанында, Идрисни Муссачыкыгъа арму айта тургъанын кёрдю.

— Не болгъанды мынга, нек джанына тийгенсе, а киши?

— Да, болуб а не боллукъду, тамбла джылкыны сюрюб, Буруш Сыртына мең да барама, — дейди.

— Тоба, тюз айтады. Энди каникуллагъа да чыкыгъанды. Мында бошбел белуб айлангандан эсе биргенге элтгенинг игиди, — деб анасы Муссагъа къарагъанында, аны бетчиги бираз джарыды.

Идрис, тамбла джолгъа чыгъарыкълары себебли, керекли затланы, азыкъны, артмакъгъа салды.

Ол кече Идрис да, Мусса да джукълаялмай кѣб турдула. Идрис, жангур джауб, джылкыны сюралмай джунчургъамы башлагъанбыз деб, джукълаялмай эди. Мусса уа, гокка хансла бла джасалыб тургъан талада джылкыны къалай кютюб айланнгын кѣзюне кѣргюзтюб, аны ючюн джукълаялмай эди...

Танг аласы бла къобуб, Къанитат экисин да джолгъа хазырлаб кюрешеди. Идрис Муссаны къатына баргъанында, ол къаты джукълаб тура эди. Уятыргъа кѣзю кыймай, бир кесекни сакълады. Сора, «бу да джукълаб, мен да муну сейирине къараб турсам, кеч боллукъду» деб орундукъну къымылдатыб уятды.

— Ай, хомух а! Сен къаллай джылкычы боллукъса, кюнортагъа дери джукълаб?! — деб атасы ышаргъанында, Мусса, не эсе да бир аман зат этиб уялгъанча, бетчиги къызарыб, кийимлерине ашыгъыш узалды. Андан сора джукъ айтмай, атлагъа джер салыргъа чыкъды Идрис.

— Мусса, джаным, къошха барсанг, атангы айтханын этиб, не десе да, анга тынгылаб джюрю, — деб юретеди анасы.

— Болсун, ання, болсун. Аття мени джылкычы этсин ансы, мен аны бир зат бла джюрегин кыйнамазма. Школда да къуру «бешлеге» окъурма, — деб, анасын къаты къуачакълаб, чабыб эшикге чыкъды...

Умарны бузоучугъу

Школдан каникуллагъа чыкъгъаныны экинчи кюнюнде, Умар эртде, туруб, бетин-къолун юйлерини аллында баргъан суучукъда джууб, ач къарангылай фермагъа чабыб кетди. Ол ары джетгенден сора кѣб турмай, школ тенги Осман да келди.

— Умар, сен а къачан келгенсе? — деб сорду.

— Бусагъатчыкъда. Нек сора эдинг?

— Да мен алгъа келлик болурма деб тура эдим.

— Осман, экибиз да каникулларыбызда фермада ишлейик. Умар бир кесек тынгылаб:

Къайдам, анам ийерми мени?

— Сен къоркъма да «хо» де ансы, мени анама айтсакъ, ол сёлешир аны бла.

— Ишлерге уа мени кёзюм да къарайды.

— Алай эсе, ишни битгеннге сана.

Умар бла Осман хар эртден бла сайын фермагъа келиб болушханлай турадыла. Ала малчыла бла тенг къобуб, ала бла бирге тууарлагъа къарайдыла. Аны къой, юйлерине кече джукъларгъа баргъан болмаса, къалгъан заманларын фермада ашырадыла.

Бир жолда Умар да, Осман да биягъы заманларында келгенлеринде, баулары аллында талай адамны ары-бери гузаба чабханларын кёрдюле. Ферманы тамадасы Муссагъа не болгъанды деб соргъанларында:

— Джашла, къалай иги болду сизни келгенигиз. Бир бузоуну бюгече бауну мияласы сынган терезеси бла кириб калак ит талагъанды. Ай марджа, биринг мени атыма да мин да, элде мал дохтурну ал да джет, — деди.

Осман, эрлай джетиб, тагъылыб тургъан атха миниб, эл таба ташайыб кетди.

— Сен а, — деди Мусос, Умаргъа бурулуб, — иги джаш кирик биз маллагъа къарагъынчын, былай бузоуну къатында тур, — деб баудан чыгъыб кетди.

Умар, бузоучукъну къатына келиб, джарасын кёргенинде, кеси джаралы болгъанча джыйырылды. Ийилиб, бузоучукъну джылы башчыгъын сылады. Къолан бузоучукъну алмалача уллу кёзлеринде джыламукълары кёз къабакъларын къымылдатхан сайын, тенгизде къайыкъны джел ургъаны сайын бир джанындан бирси джанына атханча къымылдайдыла.

Сохта джашчыкъ, тобукъланыб, бузоучукъну эркелете тургъан заманда, башында уллу сагъыш къайнай эди. Энди дунягъа ма бу джангы джаратылгъан, башына бир тукъум бир къарыуу болмагъан джанчыкъгъа быллай къатылыкъ нек болду. Бу да джан шойду да. Джашаргъа

суймеймиди? Онглу онгузну этин ашаргъа нек керекди? Бу ёсуб айныса, не боллукъ эди? Джазыу былай къатылыкъ нек этеди?..

Умарны башын сагъыш кючлеб тургъанлай, ким эсе да билегине тийди. Джукъудан уянганча, эсин джыйыб къарагъанында, Осман бла бирге келген мал дохтурну кёрдю.

— Ай хомух, нек толгъандыла кёзлеринг? Эркиши тюлмюсе сен?! Биз аны бусагъат сау этиб къояйыкъ, — деб, бир сууланы, дарманланы алыб бузоучукъну джарасы болгъан бутун къаты байлады. Юсюнде болгъан джараларына да дарман джагъыб бошаб:

— Хы, энди экигиз да, иги джанымлача, мынга ажымсыз къарагъыз. Мен да кюн сайын келиб, билгениме кёре къарарма, — деб ферманы тамадасы бла саламлашыб кетди.

Ол кюнден башлаб, эки джашчыкъ да бузоучукъну нёгерлери болдула. Ала анга кёл ашаб къарайдыла. Алай бла сохта тенгле, школдан бош заманларын, артыкъсыз да Умар, бошуна ашырмадыла. Алай бла бузоучукъну аякъ юсюне салдыла.

Школгъа барыргъа төрт-беш кюн къалыб, тенгчикле биягъы фермагъа келгенлеринде Мусос, алгъыш этиб, эржелетиб, къучакълады.

Окъуу джыл башланыб, Умар да, Осман да дерследе тургъанлайларына школну завучу бла совхозну директору кириб келди. Сабийле бары да ёрге турдула. Завуч, сохталаны олтуртуб, устазгъа Умар бла Осман мындамыдыла деб сорду. Устаз эки джашчыкъны да къолу бла кёргюздю. Совхозну директору аланы классны аллына чыгъарыб, сохтала къараб тургъанлай совхозгъа болушханлары ючюн уллу бююреу этди. Къалгъан сохталагъа аланы къалай ишлегенлерини юсюнден, бузоучукъну джанын къалай къалдыргъанларыны юсюнден да хапар айтды.

Ол кюн огъуна, дерсле бошалаб, хар ким юйлерине кетгенлеринде, Умар биягъы фермала таба тебреди. Алмакёз бузоучукъгъа къалай эсе да тансыкъ болуб, дженгилден дженгил атлай барады. Ач болгъаны, китабла толгъан сумкасыны ауурлугъу да джарасы сау бола баргъан тенг-

чигине асыры учунгандан, кёзюне кёрюнмейдиле. Игитда дейсе, анда сохта джашчыкъны къаллай кыйыны барды. Бузоучукъну ит талагъан заманы кёзюне кёрюнсе, аны къалай сау къалгъанына сейир болады. Джолда, бузоучукъну къатында тургъанча, эркелетиб, сёлеше, ол баргъаны бла ферманы улуу къабакъ эшиклерине джетди. Умарны келе тургъанын кёргенлеринде, габдешле бла кюреше тургъан сюрюучюле:

— Не, Умар, таксыкъ болубму къалдынг, джандракёз-чюгюнге? Ай аперим сеннге. Урунууну бусагъатдан былай скойсенг, джашауунг да иги белур...

Умар, бузоучукъну излеб, баугъа кириб иссилей тургъан джеринде кёрдю. Бузоучукъ къараб джашчыкъны кёргенлей, джатыб тургъан джеринден кьобуб, чабыб келиб, зыбыр, мылы тилчигин чыгъарыб, Умарны кьолун джалаб башлады. Джашчыкъ да аны башын сылай, боюнчугъун къашыб, ариу айтыб, кюн батхынчын турду. Сора кеси кьолу бла джатар джерин да джарашдырыб, ханс джыртыб келиб габдешге да салыб, юлерине кетди. Келсе уа, анасы Умарны кечге къалгъанына къайгъылы болуб, ёрелениб тура эди.

Джашын къараб кёргенлей:

— Нек къалдынг былай кечге, Умар? Бюгюн кёб дерсигизми бар эди? Ач да болдунг болур... Бусагъат ушхуур салайым, — деди.

— Огъай, дерслерибиз кёб тъл эдиле, ання. Бузоучугъума барыб келеме. Сен ол затчыкъны бир кёрге эдинг! Узун белчиги, улуу тегерек кёзчюклери бла...

— Ишек болгъан эдим ары кетген болурса деб. Алай а къайры баргъанынгы айтыб бара тур. Мен къайгъылы боллукъма, джашчыкъ.

Алай бла Умар, школдан чыкыгъаны сайын анасына къайры баргъанын айтыб, бузоучугъуна кетеди. Ингирге дери анда туруб, ашхамда къайтса, дерсин да этиб алай джатады. Кюндюз кёргени бла болмай, Умар нёгерчигинден тюшкенде да айырылмайды.

Айтыб кьояргъа — фермада ишлегенле, ийнек сауучула да алмакёз кьолан бузоучукъгъа Умарны бузоучугъу дейдиле.

Тау джайлыкълада

Атам совхозну тууар фермасында ишлейди. Ол, малланы да алыб, таугъа чыгъаргъа керекди. Мен да хар джыл сайын барама атамы биргесине. Быйыл да, каникуллагъа чыкыгъанымда, биргесине барлыгъым келгенин билдирдим. Юйде къалыб, керексизге кюн ашырмай, энтда таугъа барама дегенимде, атам разы болду.

Тау джайлыкъда уа къалай алааматды! Нарат ийис этген хауада къанатлыланы къонгурау тауушлу джырлагъанлары... Къулакъ ичинде эки ташны арасындан уруб чыкыгъан, ичсенг, асыры сууукъдан тишлеринги къаматхан къара суу...

Джайны биринчи кюнлеринде совхозну тамадалары эркинлик бериб, атам бла талай нёгери, мен да биргелеринде, малланы сюрюб, джайлыкъгъа тебретдик. Кюн иссиди. Хауа асыры бек къызгъандан тылпыуунг тыйылады дерчады. Малла уа, чибин алкъын алай кёб болмаса да, иссиден ары-бери къачадыла. Мени тубюмде тайлыгъындан да кесибиз асыраб юретген атым барды. Терекле тубюне къачхан малланы ызларындан терк джетиб, джолгъа сала, ингир болургъа турлукъ джерибизге джетдик.

Алайда барыбыз да, къадалыб, тууарлагъа стауат хазыраб, кесибизни да ары-берибизни джарашдырдыкъ...

Мен, бир кюнню да къалмай, малланы ызларындан джюрюйме. Ингирге дери, дух ийисли гоккала бла джасалгъан джайлыкъда айланыб, ох дейме. Малла да, отлаулары иги болса, тынч турадыла.

Биз джайлыкъгъа чыгыб, иги кесек заман тургъаныбыздан сора, кюн аманла башландыла. Минги Тау табандан къаралдым булутла кёрюндюле. «Джангур къоркъууун джел этер» дегенлери керти кере эдим. Бир кесекден, Теберди къобан къобса этиучендиле тубюнде ташлары аллай таууш, болгъанны дюнюрдетиб, кёк кюкюреди. Ызындан джашнаб, тегерекни шыбыла чыракъ бла джарытды. Джангур челекден къуйгъанча къуйду.

Анга къарагъанча, бизни да тёрт малыбыз аджашханды. Мени малланы кютерге къоюб, атам да, къалгъанла да кюн сайын излейдиле аланы, табмайдыла.

Атам, танг к̄аралдысы бла мени уятыб, атлагъа джер салыб хазырлады. Экибиз да, ауузланган да этиб, джолгъа чыкъдыкъ.

Ат джолчукъгъа к̄уру бир ат сыйыннганы себебли, атам аллымда, мен да ызындан, Хасауканы тигинден ёрге бурулдукъ. Чегет бауур бла арлакъ баргъанлайыбызгъа, атам, атыны джюгенин тартыб, тюшдю.

— Джашчыкъ, былай келчи, была тууар ызла болурла дейме. Сени к̄эюнг джитиди, иги к̄арачы. Талай мал ыз к̄рюнеди.

Мен да, атдан тюшюб, атам айтхан джерге к̄арадым. Кертиси да, талай ыз, батмакъны джырыб, ары ётюб, терекле таба кетиб тура эдиле. Атларыбызны джюгенлеринден тутуб, биз да ары тебретдик.

— Ай, ант джетерикле уа. К̄еремисе сен быланы, Ха-саукада болмаса отлау табмагъанча, бери келиб тургъанларын.

Кеч болгъаны себебли, кече алайдагъы к̄ошлада к̄ялыб, танг аласы бла ызыбызгъа атландыкъ.

Биз да, малла да тамам арыб, сылыт болуб, ингир болургъа кесибизни стауатыбызгъа келгеникде, аллыбызгъа н̄герибиз чыгъыб:

— Мурат, дженгил к̄ошха бар, малла бла атлагъа мен оноу этерме, — деб, мени к̄ошха джиберди.

Ары нек ийгенин билмей, сейир болуб, эшикден киргенимде, к̄ошну ичинде талай адамны к̄рдюм.

— Ма кеси да келди. Буду бизни к̄ошубузну, малыбызны да тутуб тургъан, — деб, мени асыры бек махтай айтды бизни бир н̄герибиз Амырбий.

— Кел берлакъ, Мурат, — деб к̄ошду дагъыда. Бир алаша, токъ киши, к̄олун аллына узата, джарыкъ с̄лешди.

— К̄айда, джигит, былай келчи. Атанга болушханынг ючюн, сау бол. К̄юнюнгю бошашырмайса, ол бек ашхы шартды. Сеннге совхозну бегими бла, иги ишлегенинг ючюн, саугъагъа ма бу транзисторну ийгендиле, мал кютген заманында тынгылай турусса.

Уялгъаным бла бирге, асыры к̄ууаннгандан, транзисторну да к̄ойнума к̄ысыб, к̄ошдан тышына чкк̄дмм.

Чекде

Мен гитче эдим. Унутмай тура эсем, биринчи классха бара болур эдим дейме. Тамада кърнашым а бешинчиде окъуй эди. Бир кюн, беш алгъаным айтыб, анамы къуу-андырайым деб аягъымы тубюнде чѣб сынмай, чабыб ар-базгъа киргенимде, анам тауушун кѣлтюртуб, кърнашым уруша тура эди.

— Не этесе ма бу кючюкню? Туура сени итле бла киш-тиклени юйге ташыгъанынгдан къаныб бошадым. Къай-дагъы ийесизни бери келтиресе. Къурут бу локъра кър-тунгу ары! — деб юйге кириб кетди.

Анам меннге кѣб урушуучан эди ансы, Мусса бла кю-решмеучен эди. Бююн анга алай нек этгенине сейир бо-луб. Муссаны къатына бардым. Ол, мыдах болуб, тауукъ орунну къатында бир къара джоппучукъгъа къараб тура эди.

— Не болгъанды, Мусса? Анамы нек ачыуландыр-дың? Школда хатамы этгенсе, огъесе? — деб джаным ауруб сордум.

— Бездириб турма бери! Школда ким кѣб хата этиучю-сюн унутубму къойгъанса? Майна, ол кючюкчюк ючюн урушады, — деб джоппучукъ таба бармагъын узатды.

Кертиси да, Мусса итлени бек сюеди. Ала бла ойнар-гъа табса, бир джукъ да керек тюлдю. Къайда да болсун, ит кѣрсе, аны юйге келтирмей къоймайды. Ол юйге кел-тирген итле бары да турсала, бир ит къош боллукъ болур эди. Мусса школгъа кетсе, анам къойчулагъа бере да ийе, аны бла бусагъатда джугъубуз джокъ эди. Алай болса да, энтда Мусса кесине джубанч табды.

Кючюкчюкню къатына барыб джаратханымда:

— Мусса, къайдан алгъанса бу ариу затчыкъны? Ыз-чы ит боллукъ болур дейме кеси да, — деб сордум.

— Мант башы! Меннге джабышыб нек къалдың? Ке-синги сорууларынг бла. Бююн классыбыз бла шахаргъа киногъа къараргъа баргъан эдик. Автобусдан тюшгенлейи-бизге мен бучукъну кеси джангыз кѣргенимде, тутдум да къойдум. Хар ким киногъа къараб чыкыгъынчыларына дери, мен да кючюкчюкню къатын сакълаб тургъанма, —

деб чарласа да хапарын айтды. — Кёржурсе, бу къаллай ит болса да! Уллу ызчы ит боллукъду. Ызларгъа да кесим юретирикме. Анам къойса...

Муссаны кючюкчюкге кёзю къарагъаны бла бирге, аннядан къоркыгъанын кёргенимде:

— Мусса, сен къоркъма. Мен аннягъа бюгюн «беш» алгъанымы биринчи айтыб къууандырайым да, сора сени кючюкчюгюнге тиймезин тилейим. «Беш» алгъанымы билсе тиймезге сёз берликди... — деб чабыб юйге кириб кетдим.

Айтханымча этиб, анама энди Муссагъа итчик ючюн чамланмазлыгъына сёз алыб чыкыгъанымда, Мусса итчик бла ойнай тура эди. Къатына келиб хапарымы айтханымда, ол бек къууаныб:

— Джаша Исса! Аны ючюн сеннге кёб бояулу карандашларымы берирме, — деб джарыды.

Ол кюнден башлаб, Мусса школдан келгени сайын, туура ашхам болуб кёз байлангынчыннга дери ити Джульбарс бла кюрешеди. Тамам кеч болса, анам урушуб алай джыяды юйге.

Талай джылдан школну да бошаб Муссаны аскер къулукъ этер заманы джетди. Юйде хар ким аны ары ашырыуну юсюнден къайгъы этиб айланган заманда, ол да Джульбарсны юсюнден сагъыш этеди. Ол кесин аскерге алсала да, аны биргесине элтирге эди акъылы. Алай а, военкоматда айтханымда, биз сени къалайгъа тюшеринги билмейбиз. Барлыкъ джеринге джарашсанг, иш кесин танытыр дегендиле.

Мусса, кеси излегенча, чекни сакълагъан аскер бёлекге тюшгенди. Ол анда терт-беш айны тургъанлай къысха отпускагъа келиб, Джульбарсны алыб кетди.

Энди Мусса бла Джульбарс бизни къралны чеклерин кеслерини кёз гинджилерин сакълагъанча сакълайдыла. Ала экиси да бирге ненча джангурлу, джелли, къарлы кечелени ётдюргендиле тынчлыкъны сакълай! Бу джол да аллай кечелени бири эди. Хар заманда барыучуларыча, Джульбарс аллында, тегерекге къарай да джыйлай, ызындан да сынджырындан тутуб Мусса, сюрюлген джерни къыйыры бла барадыла. Чекни билдирген биринчи

столбадан экинчини къатына джетерге, Джульбарс къарангы кечени хыны теренлигине къараб, эки къулагъын ёрге этди. Ит сескекли къарагъан джанында уллу суу барады. Бу джанында уа, чекни белгиси ётеди. Мусса, эсин ийиб, шыкъыртсыз кечени тынчлыгъын бузгъан таууш эшитилген джанына къарады. Джульбарс а, энтда ачыулу хырылдаб, кесин сынджыргъа уруб башлагъанды. Кесек замандан, Мусса кеси да бир адамны энишге ийилиб, акъырын чегетни ётюб баргъанын кёрдю.

Аманлыкъчы, былагъа кесин эслетгенин сезген болур эди, бир талай атлам этгенлей, чабыб тебреди. Чекни бузгъан адамны ычхындырыб къояма деген акъылда Мусса автоматны эки кере кёкге атды. Болмагъанында, ташайыб баргъан къаралдыны ызындан тебреди. Аманлыкъчы уа барады кириб бизни чекге. Мусса кеси сюрюб джеталмай тебрегенинде, джаралы айюча кесин сынджыргъа ура тургъан Джульбарсны бойнундан ычхындырыб, «тут» деб буйрукъ берди. Бир минутну ичине ызчы ит тас болуб, чегетни ичине ташайыб кетди. Мусса иги кесек джол къоратхандан сора, ит бла адамны къалджаша тургъанлары кёрдю. Алай а, ол да алайгъа джетерге, шок таууш бла бирге Джульбарсны ачы къансыгъан тауушу чыкъды. Джанындан эсе бек суйген итин уруб, дагъыда къачыб тебреген адамны эки аягъын мараб автоматны от чакъдырды. Аны бла бирге, кеси да хатхусундан тутта ауду.

Ючюнчю кюнюнде Мусса эсин джыя башлайды. Дохтурла айтханнга кёре, ашхынына окъ тийген эди. Насыбха, тенглери Муссаны госпитальгъа ашыргъан эдиле. Ол эсин джыйгъанында:

— Джульбарс саумуду? Аманлыкъчы тутулдуму? — дегенди. Тенглери алайда чекни бузгъанны да унутуб, Джульбарсны да бутундан келген къанны тыйыб, чекчи итлеге къараучу дохтургъа бергендиле.

Алай бла Мусса да, Джульбарс да иги болгъандыла. Экиси да иги эс джыйгъанларында, чекни иги сакълагъанлары бла бирге аманлыкъчыны тутханлары ючюн кърал саугъала да бергендиле. Мындан алгъа кёзюсюз отпуса берилиб, юйге келиб кетди Мусса.

Энтда эки тенг къуллукъларын бардырадыла.

Къарылгъачла

Джылыу ангылаб тебрегенлей, суудан башлаб, терекле, хансла, джаныуарла да джашауларын тюрлендире башлагъандыла. Таулада къарла эриб, суула саз бет алыб, уллу болгъандыла. Хансла джашил бояу ичгенча кёрюнедиле. Терекле да, джукъудан джангы уянган адамча, узун бутакъларын ары-бери силкиб, кериле, чирчикле этедиле.

Алай болса да, джазны биринчи келечилери къанатлыладыла деген халкъ айтыу керти кёре эдим. Быйыл да, башха чыпчыкъла бла бирге, къарылгъачла да келедиле. Аланы бизни бауну чардагъында уялары барды. Не сейир эсе да, бир бирине ушагъан эки къарылгъач, хар джыл сайын ол уягъа келедиле. Тургъан юйлерин унутмайдыла...

Майны аягъында школну бошаб, тийре—де сабийле да, мен да заукъланабыз. Юйде бачхаланы чагалары бошалгъанларында, мен кесибизни къойларыбызны кютюб тебретим. Джай иссиде уа, кесигиз билесиз, тойгъан къойла тереклени салкъынларында иссилейдиле. Къолунга таякъ алыб сюрсенг да чыгъараллыкъ тюлсе аланы терек салкъындан.

Бир кюн, къойланы да алай къоюб, эртденбла джукъ ашамагъаным себебли, ауузланыр муратда юйге тебретим. Бизге джетгинчи хоншубуз Алийланы арбазларында талай сабийни кёрдюм. Ала, къой джатманы эшигини юсюне сюелиб, къызыу даулаша тура эдиле. Не болгъанды былагъа, нек даулашадыла деб къатларына бардым. Джатманы аллында талай сабий Асхатны ортагъа алыб, темирчилей тура эдиле.

— Асхат, нек ойгъанса къарылгъач уяны? Кёрмеймисе ол джарлы балачыкъланы ёлоб тургъанларын. Не да, башыбызда учуб айланган къарылгъачлагъа бир къара. Ала дуняларын унутуб, джылай турадыла. Эшитемисе тауушларын? — деб Алий Асхатха джити къарады.

Бети да къызарыб, джылай тургъанлай Асхат:

— Мен оймагъанма. Мен да бусагъатда сизни аллыгъызда келиб кёре турама аланы, — деди.

— Да къалай оймайса сен? Биз келгеникде джатманы чырдысына узалыб, оюлгъан уяны ичине къолунгу су-

гъуб, тура эдинг да, — деди биягъы Алий. — Сен этмеген эсенг нек джылайса?

— Да сизни ийнандыралмайма. Сизден аз сюеди дебми турасыз мен къарылгъачланы. Узалгъаным а — ичинде джукъ къалыб тѣнгеремесин деб эди... — деб ёлюб тургъан къарылгъач балачыкъланы алыргъа ийилди. Ма ол заманда мен да къатларына джетдим.

Асхатдан заран джетмегенине да ишексиз бола тургъанлайыма:

— Тохтагъыз, даулашмагъыз. Биринчи былай иги къарайыкъ да, алай сѣлеширбиз, — деб чырдыгъа къарадым.

Къарасам а — къарылгъач уя суу болуб джибиб тура эди.

— Бери къарагыз, уяны топракълары джибиб турадыла, — дегенимде, барыны да эси меннге бѣлюндю.

— Чырдыны тюбуне узалыб, кишини суу къуярыгъы джокъду, не эсе да былайда башха зат барды, — деди Алий.

Кертиси да, джатманы башында къара къагъыт тешилиб, джаугъан джангурну сууу да келиб къарылгъанчланы уяларына къуюлуб тургъанды.

— Уяны Асхат оймагъанды. Джангур джуууб, къабыргъаларында топракълары джибигенлеринде кеси оулгъанды, — дедим мен.

Керти ол этмегенин хар ким билгенлеринде, Асхат:

— Кѣрдюгюзмю! Сиз билмегенлейигизге мени терслеб тура эдигиз. Мен да эсими ийиб къарай билмегенме къарылгъач уяны ичине.

Алий джукъ айтмады.

— Ёлген балачыкъланы киштик-зат ашаб къоймасынла, келигиз, уручукъ этейик да бастырайыкъ. Уяларын а къарылгъачла кеслери дыгалас этиб ишлерик болурла. Джазыкъла... — деди Асхат.

Кѣзлеуле

Кюз бизни элден талай юйдеги да, биз да Чегет Тюзге чалкъыгъа кетдик. Не мени, не Мухамматны, не Баширни чалкъы чалыр къарыуубуз джокъду. Алкъын гитчелебиз. Бизни элтгенлери, юйдегилерибиз бла баргъаныбыз

себебли, ийнекте, бузоугъа къараргъады. Бизни бла бирге талай къызчыкъ да барды: Света, Файруз, Асият, Акълима. Хоншу къошлада да бардыла сабийле...

Кюн иссиде, эркишиле кеслерини ишлерин этиб, тиши-рыула да къошха къарагъан заман гор заманыбызды: малла иссилейдиле, къошда биз этер иш джокъду...

Къошладан арлакъда чегет башланады. Ойнаучу дже-рибиз да алайдады. Бугъунчакъ ойнайбыз, тереклени ара-лары бла бир-бирибизни сюрөбиз, терекге ким мийик чыкъса да, деб ёрлейбиз...

Не тюрлю оюнда да къызла бизден артха къалалма-дыла.

Биз алай хахай-тууай этиб, къычырыб, кюлюб, ойнай тургъан заманда Башир оюннга къошулмай, айырылыб, арлакъда чыкъгъан кёзлеу суучукъгъа кетиб къалыу-чанды. Сора, анда не ишлей эсе да, кечге дери туруб, ызына алай къайтады. Мен да, къалгъан тенглерим да хамаң:

— Къызла ойнагъан оюнну да ойнамайса, къанауса, къанау. Барыб къара суучукъну боркъулдагъанына къа-раб тураса, — деб къозуйбуз. Бир джолда уа, дагъыда алай этгенинде:

— Келигиз, акъырын ызындан барыб, Башир не эте тура эсе да бир къарайыкъ, — деди Акълима.

— Да, не этерикди этиб. Тура болур, сокъур чибин ташха къарагъанча, суучукъгъа битиб, — деди Мухаммат.

Алай а, даулаша кетиб, барыб къарайыкъ дегенле кёб болгъанларында, барыбыз да кетдик. Энди оноубуз алай-ды: шыкъыртсыз барыб, Баширни не эте тургъанына къарарыкъбыз.

Баргъаныкъда, бир-бири къатында чыкъгъан, эгиз къозучукълача, бир сейир кёзлеучюклери къатларында ташха олтуруб тура эди. Кертиси да, ол эки кёзлеучюк кеслерини ариулукълары, кирсизликлери бла адам къа-рарчадыла. Алай а, бир кере къарагъан бла болмай, Ба-шир хар кюн сайын, талай заманны алайда турады. Не-ди экен муну себеби? Баширни бети, нек болгъанын бил-мейме, бек мыдах кёрюндю кёзюме. Не эсе да аны джюрегинде бир уллу бушуу болгъанын ангылаб, къатына

бардым. Меним ызымдан к'ялг'анла да келдиле. Бизни к'ергенинде, Башир, уяларык' болуб, кесин зор бла ышар-тды.

— Башир, джашырма да айт. Нексе былай мыдах? Тенглерингден киши джук'му айтханды, ог'есе ауруг'я-нынгмы барды? — деб сордум.

Башир талай заманны тынгылаб туруб, къара кёзлери джыламукъдан толуб былай айтды:

— Сиз мени къаллай бир къозудугъуз, алай а мени хаман былайгъа келиб турурум келе эди. Барыгъыз да билесиз мени анам болмагъанын. Ол мен гитчечик заманда ёлген эди. Мени эсимде аны не сюеги, не тюрсюню къалмагъандыла. Кёз аллымдан кетмей, хаман да мени эрке-летиб тургъан узун кирпичклери бла эки кёзюдюле. Ма бу кём-кёк кёзлеучюклени кирсизликлери анамы кёзлерине ушайдыла. Былайгъа келсем анамдан таксыгъымы алгъанча болама...

Ол кюнден сора ол кёзлеуле бизге да, Баширгеча, бек сыйлы керюннген эдиле.

Экскурсияда

Дерсле бошалгъанлай устазыбыз Алла Борисовна классха кириб:

— Сабийле, тамбла ыйых кюн болгъаны себебли келигиз Ачытара башына экскурсиягъа чыгъайыкъ. Барынг да баргъан болурсуз алайгъа, ёзге саулай классыгъыз бла ичигизде киши да чыкъмагъанды. Ма кёрюсюз, биз бирге чыкъсакъ, къалай зауукълу солурукъбуз, — деб къууандырды.

Школдан юйге бара, кёлюбюз асыры джарыкъдан, ач болгъаныбызны да унутуб, джер-джерде сюелиб, тамбланы юсюнден оноу этебиз. Юсюбюзге, аягъыбызгъа не кийерге керекди, къаллай азыкъ аллыкъбыз — была бары биз экскурсиягъа биринчи кере баргъаныбыз себебли сагъыш этдиргендиле.

Ол кюн юйге джетгенимде (хо, юйге джетгенимде) малла келиб, аланы джыя тура эдиле. Анам мени къараб кёргенлей, хаман да этиучюсюча:

— Ай, ант джетмезлик, къайдаса бу заманнга дери? Кеч болгъунчун юйюнгю джокълай билмеймисе?.. — деб урушуб тебренгенлей къарт анам:

— Болду. Болду урушханынг. Эндиден сора къалмаз былай кечге, — деб мени къоруулады. — Бар, джашым, те-шиннген да эт да бир джукъ аша, ач болгъан болурса.

Мени кѣлом асыры кѣлтюрюлгенден анамы урушханы да ариу айтханча кѣрюнюб, «Пусть всегда будет солнце!» деген джырны да джырлай, школ форманы тешерге кетдим.

...Юйде хар ким танг атыб кийине башлагъанларында, мен да анам кечеден хазырлагъан кийимлерими кийиб, къол-бет джууаргъа чыкъдым.

Азыгъымы да алыб школгъа баргъанымда, школ ар-базда классыбыз джыйылыб тура эди. Бизни бетлерибизде джангы тийген кюнню алтын таякълары ойнай, устазыбыз келгенинде сафха тизилиб, школну вороталарындан чыкъдыкъ.

— Сабийле, келлик джерибизге джетдик. Арыгъан болурсуз, азыкъларыгъыздан къабыгъыз да бир кесек солугъуз, — деди.

Биз, кертиси да, джюрюгенибиз татыгъан болур эди, къараб къарагъынчын келтирген азыкъчыкъларыбызны къабдыкъ. Кесек солугъандан сора Алла Борисовна бизни бир къулакъ суучукъдан ѳтдюрюб, эки эски къошну къатына элтди. Къошланы къаты уа гокка хансладан джасалгъан кѣкюрегин исси кюнню алтын таякъларына бериб, рахат тынгылайды. Бютеу тегереги кириш къаяла бла къайылгъанды. Былайыны шошлугъун бузгъан къуру кирсиз къулакъ суучукъду. Ол, хаман, таууш этгенлей, тохтаусуз, ары, энишге, тенгиз таба башын атады...

— Сохтала, къайда, барыгъыз да мени айтханымы эшитирча джууукъ олтуругъуз. Бусагъат сизге былайда этилген джигитликни, ѳтгюрлюкню хапарын айтайым да, тегерекге айланыб, урушдан къалгъан патронланы, гильзаланы табсагъыз, бери келтиригиз. Школда музей этерикбиз, — деди. Алла Борисовна бизни аскерлени къанлы душманла бла этген урушларыны юсюнден кѣб хапар айтды. Андан сора биз ингирге дери айланыб талай патрон, гильза, мангылайын окъ тешген бир темир бѣркню табыб юйге тебрedik.

Юйге келгенимде атам къошдан келиб тура эди. Барыбыз да юйге джыйылгъаныкъда, мен атамы къатына барыб:

— Аття, бизни классны бюгюн Алла Борисовна экс-

курсиягъа элтгенди, — деб, къайнагъан къазандан суу кёбюб ызына тёгюлгенча, тёгюлорге излеб, бюгюнлю ичме сыйынмай тургъан хапарымы айтдым.

Атам мени гимых джюлюннген башымы сылай тынгылады. Мени ол уллу къууанч хапарыма джууаб этмегени джаныма тийерек болуб, бетине къарадым. Аны эки кёзю хычын ичле эте тургъан анамы башы бла мюйюшге чыракъ кетиб, бети да бир кесек агъараракъ болуб тура эди. Сора бир кесекден, мени анга къараб тургъанымы эслеген болур эди, бери бурулуб:

Игиди, джашчыкъ. Иги этгенди сизни алайгъа элтгенин устазыгъыз. Джаш кёргенин унутмайды дейдиле къарачайда. Тюз алайда кёргенме мен сабий болуб бизни аскерлени этген джигитликлери бла чекген зарауатлыкъларын. Мени атам да, сени къарт атанг, уллу къарнашым да немец аскерледен Ата джуртубузну къорууларгъа кетиб, юйде малгъа-башха къараргъа менден сора киши джокъ эди. Мен а не, онеки джыл болгъан джашчыкъ эдим ол сагъатда. Анам ауруб тёшекде, аны юсуне да эки гитче эгешчигим бла урушха кетген къарнашымы джашчыгъы. Аланы барын да ач этмез ючюн мал тутмасакъ болмай эди. Малгъа уа, кесинг билгенден, бичен керекди. Элде къартла бла тиширыула болмасала бютеу аскерде эдиле. Ма ол сеbebден бизден узакъ болмай тургъан Дебош аккалары бла Хасанлары да бир да болмай эсе Ачитара Башына малланы элтиб къаудандан отлатайыкъ ансын ачдан кёбюб къалыргъа башлагъандыла деб тебретиле. Аны эшитгенинде анам мени да, малланы да алагъа къошуб ийди. Къышны тамам тутхан заманы эди. Биз да анда тургъанлай эл табадан немец аскерле келдиле. Бизни тахсачыларыбыз айтханнгса кёре, немец аскерле чабыуулну башларгъа муратлы эдиле.

Кертиси да, бир кюн танг къаралдысы бла тауланыташланы гюрюлдетиб, эки джанындан да шкок, автомат, пулемет таууш эшитилди. Алайда болгъан затны адам адамгъа айтыб ийнандыралмазча бир къалабалыкъ болду. Совет аскерле тау хауаны сууукълугъуну юсуне не башларындан джаугъан къарны, не бузну, не ачлыкъны-

джалангачлыкъны къулакъларына алмай талай кюнню сермешиб, джау аскерни ызына ыхтырыб тебретиле.

Ненча адам ёлген эди алайда. Къаллай бир гюнахсыз къан тёгюлген эди. Хай-хай-хай!!! Эсиме тюссе да тити-рейдиле санларым...

Аны барын да айтханым, джашчыкъ, Ачытара Башын-да ёсген хар гокка хансчыкъ, бизни ма бу джарыкъ кюн-нюбюз ючюн джанларын берген джигитлени эскертмелери-диле. Амалын табсанг, аланы юслерин басмай эслеб атла, — деб меннге ол хапарны айтыб бошагъанында, ана-мы бизге салгъан гардош хычынлары да суууб, ичлерине салгъан сары джауу да бузлаб тура эдиле. Алай а ала иссиле болсала да, не атам, не мен ашаяллыкъ тюл эдик.

Эртденбла школгъа баргъанымда, атам меннге айтхан хапарны тенглериме айтдым. Аладан ким болса да айт-хан болур эди, мени Алла Борисовна чакъырды.

— Сослан, сора сени атанг ол сагъатда алайда бол-гъан эсе нек тынгылаб тургъанса? Биз аны тамбла школ-гъа чакъырыб тюбешиу этерге оноулашханбыз. Къошха-башха кетиб къалмасын, сен да айт, мен кесим да дерсле-ни аягъында барыб айтырма, — деб классха кириб кетди.

Мор бетли мазаллы айю, эки мамурачын да ызындан тизиб, чаууллу тик к̄абырг̄аны к̄еиделен к̄ырк̄ыб тебреди. Чауул бек к̄орк̄уулу затды. Ол бир-бирин тутуб, бегиб тург̄анча к̄юрюннгенликге, аны баш джанында бир ташчыг̄ы тайса, ол чыгы ычхыннган чындайча седиреб, ёзеннге сарк̄ыб тебрейди. Ол себебден тау джерледе джашаг̄ан адамла да, чегетлериндеги джаныуарла да аны бу халисин билиб, эслеб джюрюйдюле.

Чаууллу к̄абырг̄аны к̄енделен к̄ырк̄ыб барг̄ан айю да алай этеди. Ол, шык̄ырт этдирирге к̄орк̄ыг̄анча, эслеб, джумушак̄ баса эди аяк̄ларын, мамурачларына к̄айг̄ылы болуб, к̄ысха-к̄ысха к̄арай эди ызына. Ала уа камсыкльк̄ларын к̄оймай эдиле: хамхотчук̄ларын бир-бирине тиреб, сиреле эдиле; ёрелешиб, бир-бирин джыг̄арг̄а кюреше эдиле; гитче к̄эзчюклерин джумуб, эртденги табиг̄атха тынгылай эдиле. К̄ысхача айтырг̄а, «ана к̄лю балада, бала к̄лю — талада» эди. Алай а айю башын ызына буруб, таууш этсе, ала ойнаг̄анларын к̄юуб, аналарыны ызындан джолчук̄г̄а джараша эдиле.

Ма ол к̄эюуде джортуб келген к̄азак̄ б̄рю чауулну к̄ыйырына джетиб, ч̄емелиб тохтады. Ол артхарак̄ к̄ал-

гъан айю баланы эслегенинде, саргъылдым, джити азауларыны арасы бла салыныб тургъан кызыл тилин лыкъ деб ызына джутду. Аны гыбытча чайкъала тургъан къарны ичине тартылыб, ингичге бели, кючлю, кенг ёшюню кесгин кёрюндюле. Ёре къулакълары къошуракъ болуб, аллына джумулдула. Сора бир кесекден бёрю, кысылыб тургъан пружинаны бошлагъанча, аллына таукел секирди. Аны аякъ тюбюнден чартлагъан ташчыкъла чауулну башха ташларын къозгъаб, кысха заманны ичине таш тутуш бирден тебрениб, ахуюл келгенча ёзеннге къуюлуб тебреди.

Балаларын ызындан тизиб баргъан айю ызына кысха бурулду. Ол къатындагъы мамурачын аузуна къабыб, экинчи таба секирди. Алай а артхаракъ къалгъан баласына джеталмады. Ёзеннге къуюлуб баргъан чауул аны да биргесине тебретди.

Ёзен ичи, кюрт юзюлюб келгенча, эрши тауушдан толгъанды. Чауулну ташы, агъачы да бири бирине кючлю ышылыб, джер-джеринден кёксюлдюм тубанчыкъла чыгъадыла, терен ёзенни къара ауузуну теренинден сослан таш ийис келеди.

Хар такъыйкъа сайын бири бирини юсюне къалана баргъан, юйле тенгли мазаллы ташла, къобуб келген тау сууну шоркъаларыча, бир мийикге чыгъа, бир энишге тюше, айюню аякъларын теренлерине тартыб, ууатыб, эзиб барадыла. Ана эси уа баладады: ол бойнун созуб, ауузундагъы мамурачын таш, агъач толкъунну теренине джибермей, мийикде тутаргъа кюрешеди. Амма, не келсин, къарыу джетмейди болушлукъ этерге. Анасы бла баласы ёзенни от чагъа тургъан ауузуну теренине ташайыб барадыла.

Джут бёрю да ёзен таба къараб, кючюкчюк къансыгъанча, назик таууш эте тургъан, ёксюз балачыкъны къатына джетгенди.

* * *

Хасан бюгюн джашы Муратны уучулукъгъа юретирге деб алмагъанды биргесине. Ол алкъын сабийди. Сабий

сабийликде кѳргенин унутмайды дейдиле. Ма ол мурат бла джер-суу кѳргюзтюрге, чегет джолчукъланы, ауушланы танытыргъа, къыйын джерледе айландырыб, чыныкъдырыргъа деб тебретгенди биргесине. Ала тик къабыргъаны ёрге таяна барыб, башындагъы табхырчыкъгъа чыкъгъанларында, джаяу джолчукънукѳнделен къыркъыб тебретиле. Хасан джолчукъда айю ызны кѳрюб, шкогун бойнундан алды.

— Джашым, бир кесек тирирек атла, мамурачлары болгъан айюдо, узайгъан болмаз, — деб Хасан джюрюшюн дженгиллетди. Атасы аллында, джашы да ызындан тири атлаб барадыла. Экиси да къая оюлгъан ачы тауушну эшитиб, къысха тохтадыла. Туура ол кѳзюучюкде Хасанны шкогуну да атылгъан тауушу чыгъыб, джити азаулары бламамурачны бойнундан сермерге тебреген къазакъ бѳрюню джолун кесди. Мурат бла атасы чабыб мамурачны къатына келгенлеринде, ол джансыз бѳрюден кѳз алмагъанлай, артына ыхдырылыб бара эди. Мурат айю балачыкъны къойнуна алыб, башындан сылаб эркетлетди.

* * *

Чауул тутуш ёзеннге саркъыб бошаб, аны гюрюлдегени тохтагъанды. Айю бла баласына сый бергенча, чегет юйюрю да къымсыз болгъанды.

Мурат бла атасы да ёзен ауузну къыйырында сиреледиле. Муратны эси мамурачха кетибди, ол аны къойнуна къысыб, дуняны ариуун айтады.

Чауул тутушну гюрюлдегени тохтаб, аны сослан толкъунлары кѳзден кетгенликге, уучу Хасанны эсинден кетмей, аны кѳзлери, бир затны кѳрюрге излегенча, ёзен ичине джити къарайдыла. Джарылгъан, къабукълары сыдырылгъан терекле агъарадыла. Чапракъсыз къалгъан кѳкенле, беллерин мугур этиб, башларын ёзен ичине ийилтгендиле. Кирли, кѳксюлдюм хауа, ёзен ичине сыйынмагъанча, кѳлтюрюлюб желеди. Хасанны кѳз аллында чауул джангыдан тебрениб, баласын къутхарыргъа дыга-

лас эте, булгъана-чулгъана ёзеннге ташайыб баргъан айю кёзюне кёрюнюб, терен сагъышха кетеди эси: кеч эследим бёрюню ансы, санга бу къыйынлыкъны сынатмаз эдим. Сау сюегинг къалмай эзилгенинде да, мамурачынгы ауузунгдан джибермей, кёлтюрюб баргъанынгы кёрюб тургъанма... Къалай татлыды ананы балагъа суймек-лиги...

— Аття, бери бир къара, бармагъымы ауузуна салгъанымда да къабмайды. Аття, юйге алайыкъ, харибчикни. Атасы, анасы джокъ, бёрюле ашаб къоярыкъдыла. Мен анга бир хата джетдирмей асырарма, — деб Мурат атасыны сагъышларын бёлдю.

Алайыкъ, джашым, алайыкъ. Кеси кесин кечиндирирча болса, келтирирбиз да чегетге иербиз, — деди Хасан.

Атасыны джууабы Муратны дуня бла бир къууандырды. Ол ауузу бла джукъ айталмай, мамурачны да къойнуна къаты къысыб, кеси да атасыны бутуна къысылды.

Уучу Хасан уугъа айланган джылларыны узагъына кёб затха тюртюлгенди. Адам ийнанмазча къоркъуулу болумлагъа тюшгенди. Чауулну бюгюнча къозгъалгъаны джанындан суйген тору аджирин алыб да кетгенди. Айю бла да бир кере сынаб къоймагъанды къарыуун. Алай а бюгюнча ишге ол биринчи кере тюртюледи. Аны юсю бла этген оюмлары, сагъышлары джангырыб, башха сагъышларын чачадыла. Баласын къутхарыргъа дыгалас эте баргъан айю кёз туурасына келиб тохтайды. Уучу Хасанны джюреги къыйналады, эрийди.

Ингир бола ючюсю да юйге джыйылдыла.

Муратны анасы мамурачны кёргенинде:

— А киши, баласын анасындан айырыб къалай келесиз. Мени разы этерик эсегиз, эртденбла огъуна тутхан джеригизге элтиб, ийиб къоюгъуз, — деб гурушха болгъан халда сёлешди.

— Тейри, былайда не Муратны, не мени терслигибиз джокъду. Башха мадар табмай алыб келебиз. Кесин кечиндирирча болса, чегетге иергеди оноубуз, — деб бо-

лумну тюзюнлей айтханында, Ханбийче уллу кыйналыб, кезлерин сюрте, юдегисине ушхууур этер кыйгыгы кыра кирди.

* * *

Эртденбласында Мурат бла атасы мамурачха, тубюне да пол уруб, орунчукъ ишледиле. Ол кюнден башлаб Мурат мадарын табыб аны кыатындан таймай эди. Ала кюнден кюннге дегенча бир-бирине илеше, керти да татлы шохайла болуб бара эдиле. Айю бала гитчечик болса да, кыарыулчукъ эди да, Мурат аны ючюн джангы тенгине Тулпар деб атаган эди.

Муратны анасы Ханбийче быланы шохайлыкларына табык берирге кюреше эди. Ыйыкыда бир кере Муратны орнун ауушдурган заманында, джашына айтыб, тулпарны тубюндеги саламны да джангыртдыра эди. Алай бла шохайла джангы, кирсиз орунну татыуун бирге сыйна эдиле. Былай этиу Муратны бек кыуандыра эди.

Мурат мадарын табыб, Тулпарны кыатындан кетмей эди, табык тыше уа хаманда биргесине айландыра эди.

Джаз келиб, табыкытны бетин тюрлендиргенинде, Мурат бла Тулпарны арасында джюрюген бир кыауум адетле да тюрлендиле. Энди ыйыкыда бир кере Тулпарны тубюне саламны орнуна, ариу ийис этген, гокка ханслы джашил кырдык тешеледи. Муратны орундугу да энди Тулпарны орнуну кыатында кыурулубду. Шохайланы аралары андан да джууук болганды: энди ала кюндюз огыай, кече да биргедиле, от хоншула болгандыла.

Муратны эм бек зауукланнганы джангур джауса эди. Мурат ол кезюде юсюне атасыны кыара джамчысын джаба эди. Тулпарны да кыатына чакырыб, джамчыны кыанаты бла аны юсюн да джабыб, джангур тамчыланы джамчыгы тийген тунакы тауушларына тынгылай тубруб, татлы джукыугы сингиб кыала эди.

Тулпар кечеден кюннге дегенча ёсюб, кыарыулчукъ болуб бара эди. Аны алай болганы кыуандырса да Муратны, мыдах этиб, сагышха да джибере эди. Мурат ол кезюде Тулпар бла селеше кёб заманын ашырыучан эди:

— Тулпар, сен былай дженгил ёсюб барма. Уллу болсанг элтиб чегетге ийиб кёоярыкёбыз. Атам бла этген оноубуз алайды. Сора мен сенсиз кёалай джашарыкёма! Огъай, бир айтчы, манга тансыкё боллукёмуса? Сен менсиз джашаялыкёмыса? Нек тынгылайса? Ма былай ким башынгдан сыларыкёды, не уа ким кёучакёларыкёды? Ким бла джатарыкёса кече? Сен былай дженгил ёсме? Кёремисе, бутларынг мени бууунларымдан да базыкё ла болуб барадыла. Кёзлеринг нек джылтырайдыла, джыларынгмы келеди? Мени да келеди джыларым. Кючден тёзюб турама. Хамхотунгу джаякёларыма ышыма, ышыма. Джылайды дебми тураса. Тёзюб тургёанымы кёрмеймисе? Бусагъатда уа тёзерикме. Алай а сени чегетге ийген сагъатыбызда тёзеллик болмам, ансы. Аны кёзюме кёргюзтсем, бусагъатда да кючден тёземе. Нек кысыласа, айырылабыз дебми кёоркёаса? Сен огъай, мен да кёоркёама. Алай а мен аття бла сёлешиб бир кёрейим. Кёояр эсе уа сени мени бла. Кёоймаса, чегетде тюбеше турурбуз. Мен алайгёа барыб, Тул-па-а-ар, деб кыычырсам, кёатыма келликмисе?

— Джашчыкё, джанымы ала эдинг да. Кечегиде алай ачы кёалай кыычыраса. Тулпар кетибми кёалгёанды? Мынга кёара, былайда турады да. Шашыбмы айланаса, деб Ханбийче шохайланы кёатларына кёайгёылы болуб келди.

— Анам, аначыгёым, джанынга болайым. Шо, аття бла бир сёлеш. Уллу болса Тулпарны чегетге ийиб кёоймасын. Ол мени бла тургёанлыкёгёа не боллукёду. Мен бир бирде иш этиб, кече джукёламай, джууургёанны тюбюнден кёараб турама. Тулпар да джукёламайды. Кёатымда сирелиб, хамхотчугёун башымы кёатына салгёанлай, танг атдырыб кёояды. Айырыллыгёын сезиб эте болур алай. Айтырмыса, аначыгёым.

— Айтырма. Тилеген да этерме. Джукёла. Танг аласы бла кёобуб, бачхачыкёны гардошун кёаламасакё боллукё тюлдю. Хансы да кесиб барады, — деб Ханбийче ичгери кириб кетди...

Мал ашны кёайгёысын этер кёзюу джетгенди. Ол заманга Тулпар да ёсюб, хайт деб кёарыу алгёанды. Сох-

тала да каникуллагъа чыкыгъандыла. Муратны да заманы кёб болгъанды. Мурат, тансыгымы алыб кыояйым дегенча, бютеу заманын Тулпар бла ашырады. Ма ол кюнлени биринде Ханбийче верандагъа чыгыб:

— Джашчыкъ, бери келчи, атанг излейди, — деб чакъырды.

Ай анасыны уа, Тулпарны чегетге иер заман джетген болур. Атам, бир ишексиз, аны ючюн чакъырады деб Мурат ахсынды. Аны санларындан кыарыуу кетгенча болуб, мангылайына тер урду. Кёлю такыр болуб, джыларгъа да бир тебреди, алай а атасыны аллына кесин кыатдырыб, джыларынын тыйыб барды.

— Джашым, экибиз да чыгыб, бичен ишлемесек болмайды. Маджал кюнледе кыадалыб ишлесек, ариу, асыулу бичен этербиз. Хазырлан. Эртденбла эртдерек джолгъа чыгыаргъа керекди, — деди.

Чот Мурат умут этгенча болмагъанында, Ол Тулпарына кёлюн басыб, кыуаныб кыайтды.

* * *

Мурат өртденбла, атасы айтханча, эртдерек туруб, джолгъа хазырланыб башлады. Тулпар да Муратдан айырылмай, аллына сюелиб, бутларына кесин ышыб, джумуш этерге кыоймай турады. — Алан, аллыма сюелиб, бузукъ болуб турма. Орунларыбызны джыяйыкъ. Тюнене айтхан эдим да эртденбла чалкыгъа чыгыарыкъбыз деб. Сени да элтирикбиз деген эдим да, унутубму кыойгъанса. Мен кетсем, санга ким кыарарыкъды? — деб, Мурат Тулпар бла да сёлеше, ишин да бардыра эди.

— Джашым, хазырмыса? — деб сорду атасы.

— Хазырма, Тулпарны сынджырын ала турама.

— Кюрешме, сынджырын кереклиси джокъду. Тулпар мында кыалсын. Анагъа айтханма. Аш-суу керекли этерик тюлдю. Бизге аны ашарыкъ бла баджаргъан да тынч тюлдю. Анга бёлююрча заманыбыз да боллукъ тюлдю. Джашым, чалкыда заман кыуру да дыккылыкъ этгенлей турады, — деди Хасан, хыршы кыабны бауун белибаууна сууура.

Мурат Тулпарны боюнлугъуну тогъайына сынджыр-

ны кыйырын илиндириб, дженгил огъуна орнун, орундугъун джыйыб башлады. Тулпар ол кезюуде гитче кезчюклерин джумуб, ары-бери аунай тура эди. Ол орундуку ну къорагъанын эслегенинде. Мурат таба кючлю силкиниб, кесин сынджыргъа урду. Дагъыда урду. Дагъыда урду. Алай а сынджыр джибермеди. Ол ачыуланыб, хырылдаб, ычхыныргъа кюрешди. Ычхыналмагъанында, къарыуун ангылагъанча, бой салыб тохтады.

Мурат джолгъа хазырланыб бошагъанындан сора Тулпарны аллына келиб, тобукъларына чегеледи. Айю бала олсагъатлай, этиучюсоча, шын туруб, Муратны имбашларына ал аякъларын салды. Шохайла къучакълашдыла. Сора Тулпар Муратны бетине, бойнуна, эринлерине хамхотчугъун ышыб, бир тюрю таууш этиб тебреди...

Муратны анасы Ханбийче бла хоншу къатын шохайланы бир-бирлерин ыйнакълагъанларына верандадан сейирсиниб къарайдыла.

— Ах, мен джарлы, Ханбийче, ол ишни керемиесе, анга джаныуарды деб айталлыкъмыса. Муратны тили бла джалай турады. Имбашларындан тутуб, джибермей турады. Оу-оу, андан эсе ёлге эдим. Акъыз, быланы бир-бирлеринден джазыкъсынмай къалай айырасыз...

Бир кесекден Мурат Тулпарны аманны кеминде къулачындан кесин айырыб, анасына айланды:

— Анам, джанынга болайым, Тулпарны ач этме, — деб, анасыны кезюне мыдах къарады.

Ханбийчени имбашлары тюрю къымылдадыла. Ол лаудан джаулуугъуну кыйыры бла кезлерине узала:

— Джашым, болсун. Джукъ керекли этмем, — деб башын бир джанына бурду.

Ол кезюуде хоншу къатын, ёлгени болгъанча, сарнаб тебреди да, Ханбийчени да къозгъады.

— Тохтагъыз. Джолгъа чыгъабыз. Ырысламаймысыз. Ёлгени болгъан адамча, неге сарнайсыз. Эшитген адамны келюне да не келеди, — деб чамланды Хасан.

Алай а къатынла, къызыб баргъан болмаса, тохтамадыла.

— Джашым, тебре. Тиширыуну джюреги джумушакъды. Аймыса, джыласынла, кёллерине асыуду, — деб

Хасан, эки толу артмакъны имбашларына атыб, сабына гырмык бла байланыб тургъан чалкъысын да къан тамырлары кёрюне тургъан, базыкъ бармакълы джассы къолу бла айры гылдыуайындан тутуб, джолгъа чыкъды.

Тулпар бир кесек сабырланыб тура эди да, Муратны кетиб тебрегенин кёргенинде, ызындан мыллык атды. Алай а сынджыр джибермедди. Тулпар аллына талай кере силкиниб, талай кере кесин сынджыргъа урду. Ычхыналмады Ачыуланды. Сынджырны къабыб, аякълары бла басыб, башын ызына тартыб, боюнлугъундан чыгъарыргъа да умут этди. Болмады...

Тулпарны кёзчюклери къызаргъандыла. Тесукъа этген атча, аякъларын кёзюу ала, ары-бери чайкъалады. Солууун алыргъа тохтагъанча, алай эте турады да, ычхыныр дыгаласын джангыдан башлайды. Ол артына барыб, бютеу кючюн салыб, кесин сынджыргъа урады. Асыры кючлю ургъандан бютеу орнун аллына тебрениредди. Дагъыда талай кере кесин сынджыргъа урады. Алай а не сынджырдан ычхыналмайды, не юзалмайды.

Атасы бла джашы уа рахат джюрюш бла узайыб барадыла. Тулпарны да сынджыр бла кюрешиую, аланы узайгъанларына кёре, къатыдан къаты, ачыулудан ачыулу болуб барады. Джангыз бир минутну тохтамайды ол... Къабады, тартады, хырылдайды, кёзлери чартлаб чыгъадыла дерча эрши джанадыла. Шын туруб, Муратны ызындан къарайды да, джангыдан, джангы кюч бла башлайды сынджыр бла къазауатын.

Алай эте келди да, тамам къарыуу тауусулгъан болур эди, Мурат кетген джары аллын буруб, джерге бауурланыб тохтады.

Тулпар ынгычхагъанча, къансыгъанча бир тюрю тауушла эте эди. Ала джаныуар баланы тауушларындан эсе сабий джылагъан тауушлагъа ушай эдиле.

Тулпар кертиси бла джылай эди. Муратны ызындан джылай эди. Ол кесича джаныуар балача — джылай эди ансы.

* * *

Ханбийче Тулпаргъа аш берирге заман джетгенинде, тынчытылгъан эт кесеклени келтириб, аны аллына сал-

ды. Ол баууру бла джерге къабланыб тургъан болмаса, башын эт кесекле таба буруб да къарамады.

Ханбийче бир бёлек замандан эшик аллына чыкъгъанында, таз бир джанына, эт кесекле да башха джанына чортлатылыб, Тулпарны да тюгю чойюрюлюб, къутургъан кючюкнюкюлеча кёзлери къызылла, тегерекле болуб, ол хырылдаб, сынджырны къабыб, тартыб, юзерге кюреше тура эди. Ханбийчени джюреги къоркъаракъ болуб, ол ызына къысха бурулуб, ичгери кириб кетди.

— Сапрахан, къурманынг болайым, Тулпар ашын тилине да тийирмей турады. Кеси да, итни юсюне чыкъгъан киштикча, чойюрюлюб, хырылдаб, ол бир затла эте турады. Аллахха сёзюм ауур бармасын, ёзге, къутургъан болур дейме. Мен къоркъмай аны къатына бараллыкъ тюлме. Акъыз, чыкъ да бир къарасанг а.

— Ханбийче, къаллай этни салгъан эдинг Тулпарны аллына?

— Тынчытылгъан этни салгъан эдим. Мурат да алай эте эди.

— Айю балагъа тынчытылгъан эт сабийге канфетни тутдургъан кибикди. Келчи, мен бир салайым, — деб. Сапрахан арбазгъа чыкъгъанында, Тулпар бауурундан джерге къабланыб, къысха-къысха солуй тура эди.

— Ханбийче, муну къутургъаны, заты да джокъду. Былай берчи, — деб, Ханбийчеден таз бла эт кесеклени алыб, джатыб тургъан Тулпарны аллына салды. Ол а бурулуб да къарамады. Алай а бир кесек солуу алгъанлай, биягъы сынджыр бла биягъы кюрешин башлады. Ычхыныр дыгаласда ол этмеген къалмады. Аягъы джетген болур эди да, таз эт кесекле къатыш бир джанына таууш этиб чортлады.

— Ханбийче, мен хариб, мен джазыкъ, ол кёзлеге бир къара, къызылла, тегерекле болуб, чартлаб чыгъаргъа джетиб турадыла. Тоба-тоба. Бир аллах, къутургъанды. Ханбийче, эшитемисе, аны ол эрши хырылдагъанын. Акъыз, ары бир къара, джан джанын сермей турады. Къутурмаса аллайла этерик тюл эди. Аллахым сакъласын ычхыннгандан Тоба, бала болса да, джаныуарны ба-

ласы тюмюдю, тутуб, пара-чара этиб кьояр. Шкок бла уруб кьояргъа керек эди, — деди Сапрахан.

— Акъыз, Сапрахан, алай кьалай айталдынг. Ёлген этейим андан эсе, сабийни ургъанча, аны уа кьалай урур эдинг кёлюнг барыб.

— Тур сора къара да кьутургъан кючюкню сейирине. Бугъоудан ычхыныб, ичинги чачса, айтырма хапарынгы, — деб Сапрахан, бурун сюеклерин тургъузтуб, арбаздан чыгъыб кетди.

Энтда арадан талай кюн озду. Тулпар не ашамайды, не сынджырдан ычхыныргъа кюрешин тохтатмайды. Аны джылтырауукъ кёзчюклери мутхуз бег алгъандыла. Муратны аллында шын туруб ойнаучу джарыкъ, камсык Тулпарны юсюн къарыусузлукъ, мыдахлыкъ басханды. Ол Саралыб деген тарухда «обур» къатын эмген къызча, кюн сайын азыб, тауусулуб барады. Добар мамурашчыкъ дерик тюлсе анга. Азыб, узунчукъ болгъанды. Къайиш боюнлугъуну тюбюнде тюклери ашалгъан къымжа боюну артыкъсыз да бек ингичгечик кёрюнеди. Азгъынлыкъ, къарыусузлукъ джетсе да тынчлыкъ табмайды, ычхыныр муратда кесин сынджыргъа ургъанлай турады.

Ханбийчени джюреги да табмайды тынчлыкъ. Сёлеширге, джарсыуун, айтыргъа мадары болмай, ачлыкъ, къарыусузлукъ джетиб тургъан айю балачыкыгъа уллу кыйналады. Ол кюн сайын Тулпарны аллына келиб, бирча сёзлени къайтарыб айтады: «Не керекди санга, джаным. Не этерге билмейме. Сени былай термилгенинги кёргенден эсе, ёлгеним ашхы эди. Не этейим, не мадар табайым санга», — деб, кёзлери джыламукудан толуб, Тулпарны башындан сылай эди. Ол да Ханбийчеге боюнчукъун созуб къарай эди. Аны мыдах, мутхуз кёзчюклери джалыныб, нени эсе да тилей эдиле. Ханбийче уа ангылаалмай эди тилекни.

* * *

Хасан бла Мурат биринчи кюнюнде джерни табхырчыгъын сайлаб балаган ишледиле. Мурджар орун этиб, аны юсюне джангы чалыннган биченни тёшедиле. Балаганны тегерегине индексчик къазыб, джангур джаугъан

кёзюуде тубюне суу кирмезча этдиле. От аууз ишледиле, отун ташыдыла. Джолоучулукъда арыгъанбыз демей, къадалыб ишлей, эртденбласында чалкъыны башларча хар затны да хазыр этдиле.

Башына, ичине да чий бичен төшелген балаган ариу ийисден толгъанды. Хасанны алапат табигъат болум сакъышларын чачханды. Ол балаганны ичин толтуруб тургъан ариу ийисли таза хауаны терен солуйду, зауукъланады. Мурат да зауукъланады. Алай а ариу ийисли таза хауа бла тюл, Тулпар бла. Тулпар, ол балаганнга кириб, кёзлерин къысханлай огъуна кёз аллына келгенди. Алай а шохайы кёз аллында кёб турмайды, кетеди да къалады. Бир кесекден дагъыда сюеледи. Мурат ол кёзюуде, кёзлерин къатыракъ къысыб, кетме-кетме деб, Тулпарны кёз аллында асламыракъ тыяргъа кюрешеди. Тыялган да этеди. Таб бир-бирде ал аякъларындан тутуб, кесине тартыб, къучакълагъан да этеди. Кёзлерин ачханлай а балаган ичи къарангыдан башха джукъ да джокъ. Алай а кёзлерин къысса, ачса да ариу ийисли таза хауа джукъгъа кетмей, балаганны ичинде уюб турады. Мурат а бусагъатда аны сезмейди, Тулпар блады ол бютеулей.

— Джукълаймыса, джашым, — деб сорду атасы.

— Огъай. Джукъламайма. Тулпарны башындан сылай тура эдим.

— Тулпар юйде, сен къошда, сора аллай бир узакъгъа къалай джеталаса Билегинг созулгъанмы эди? — деб сорду Хасан кечени къарангъысына ышара.

— Атты, билегим созулмайды. Кёзлерими къысханлай, кеси аллыма келиб къалады. Джангы джатхан заманымда бир кесекчикге кёрюнюб, кетиб къала эди. Энди уа Тулпар кетме-кетме деб тилесем, иги кесекни кетмей турады. Кесин къучакълатхан да этдирди, башындан да сылатады.

Хасан джашын кёлю бла джазыкъсынды. Тулпарны биргелерине алыргъа унамагъанына сокъуранды. Аны орнуна кёзюне башха зат кёрюнюб, къоркъгъан зат этмеге эди деб къайгылы болду. Алай а кёзден кетген, кёлден да кетер дегенлей, талай кюнден унутур да къояр

деб, кѣлюн басды. Сора Муратны кесини кѣабыргъасына кѣыса:

— Джашим, танг аласы бла кѣобарыкѣбыз, джукѣла да кѣал, — деди.

Мурат атасыны джылыгууна кѣысылгъанында, джукѣугъа сингди.

Эртдеди. Алай а тангны атарын ашыгъыб сакѣлагъанча, джан-джаныуар уяныб, джайгъы тангны джарыгъына байрамгъача тюберге хазырланнгандыла: чыпчыкѣла джюз тюрлю макѣам бла джырлайдыла. Чибинле джызылдайдыла. Каскала джыр-джыр деб учадыла...

Сейирди табигъат кѣудретни уянган кѣзюую: табигъат ююрню кѣб тюрлю келечиси танытады кесин. Ала бары да бирден уяныб, бирден кѣозгъалыб кѣалмайдыла. Хар зат кесини кѣзюуюнде, кесича уянады, кесича кѣозгъалады. Ёзге, ол кѣозгъалыу адамны кѣулагъына эрши кѣрюннген, бир кѣатыш-кѣура тауушха бурулуб кѣалмайды. Табигъат кѣудрети болдургъан бир белгили джорукѣгъа сыйынайды. Чынг алъы бурун иги ангылашынмагъан, аз-буз эшитилген тауушчукѣ чыгъады Ол кеси да тауушдан эсе шыбырдагъаннга, нени эсе да джашыртын сюркелиб келгенине ушайды. Ол тауушчукѣ тохтагъанлай тѣгерек кѣымсыз болады. Ёзге, узакѣ бармайды. Ол тауушчукѣну ызындан экинчи, аны ызындан ючюнчю, тертюнчю... таушла эштилиб, тѣгерек таууш кѣыппаны седиреб баргъан халына киреди. Кѣурт-кѣумурсха, джан-джаныуар кесини ауазын кесини макѣамы бла танытады. Макѣамла кѣб тюрлю болгъанлыкѣгъа, бир-бирине мусхамлыкѣ джетдирмей, таб келишедиле. Кѣлюнг кѣл-тюрюлюб, суйюб, кѣулакѣ салыб тынгылайса табигъатны кѣудрети джарашдыргъан макѣам тѣбени кѣозгъалгъанына.

Кѣымсыз болуб тургъан тѣгерекни кѣозгъалыб, джашау кюч алыб, кѣанат кериб, силкиниб, ашыкѣмай, алай а тохтаусуз кѣобуб тебрегени, тыш кѣабын хорлаб, ичини таза ариулугъун тышына тѣгюб башлагъан гоккагъа ушайды.

Хасан бла джашы да Табигъатны бу зауукѣлу кѣзюуюню теренине кирибдиле. Хасанны чалкѣысы эртден

чыкъ джибитген биченликни, джумушакъ таууш этдире, тынч кеседи. Ол чалкъысын тартханы сайын атлам тегли бирини къоратыб, мийик ёсген гокка ханслы биченликни, онгдан солгъа гыртчы силдеб, къалын дюрю этиб барады.

Хасанны чалкъысы къалын биченликни тынч кесиб баргъанча кёрюннгенликге, чалкъы чалкъыды, артыкъсыз да бек ал кёзюуде, ол себебден Хасанны бети къызаргъанды, эртденнги таза хауаны терен солуйду. Алай а арыгъанды деяллыкъ тюлсе, ол чалкъыны бир халда тартады, къалын дюрюсю созулуб, узун болуб барады. Хасан табигъатны тамашалыгъын сезерге, иш бла да зауукъланыргъа эртде юреннгенди. Ол бусагъатда да аланы экиси бла да бирча зауукъланады. Барыб чалкъысын алгъанлайынга, анга зауукълугъуну джартысын алгъанча кёрюннюкдю.

Муратха уа алай айталлыкъ тюлсе. Ол алкъынчы джашды. Урунуу бла табигъатны зауукълугъун атасыча сезер, ангылар ючюн, ала бла зауукълана билир ючюн кёб керекди. Ол бусагъатда табигъатны сезеди, аны бла зауукъланады дерге да джарамаз. Аны эси шапалыкъ джумушну толтуруугъа кетибди. Ол суу алыб келгенди. Чоюнчукъну суудан толтуруб асханды. Шорпагъа салыргъа гардош артыб, хазыр этгенди. Аздымы дейсе шапаны джумушу!

* * *

Кюнле арадан озуб барадыла. Мурат да ишни эбине тюшюб, джумушун игиден иги тындырады. Ол энди шапалыкъ ишин да баджарыб, керек кюн атасына дырын джыяргъа да болушады. Хасан ауузланыргъа олтургъан заманда аны чалкъысын алыб, чалыб да кёреди. Бу кёзюуде къалай эсе да сагъышлары чачылыб, джарыгъанча болады. Чалкъны тюбюнден дюрдеу учуб, арлакчыкъда хансха ташайыб кетген бёденени излеб да айланады. Ариу гёбелеккелени тутуб да зауукъланады.

Алай а атасыны къатындан кетиб, балаганны къатына келсе, арбазларына келгенча болуб, Муратны эсине Тулпар тюшеди.

Мурат бери чыкыгынчы школда неда баш джарыдан юйлерине кыайтса, алгыы бурун Тулпар бла саламлашыб, аны эркетиб, аны бла «ушакъ» этиб, юйлерине алай кире эди. Мурат мында да ол юренген затын этерге излей эди. Мурат Тулпаргъа бек тансыкъ болгъан эди. Амма, джууургъанынга кёре аягынгы узат дегенлей, Муратны тэзгенден башха мадары джокъ эди. Ол Тулпарны излеб кыйналгъанын атасына сездирмезге да кюреше эди. Муратны Тулпаргъа тансыкъ болгъанын Хасан ариу кеси сезерик эсе да, аны заманы джокъ эди: кеси кесине мизамны джыйындача салгъан эди. Танг атмай кетиб, ызына кёз байланыб кыайта эди. Ай джарыкъ кечеледе уа дырын джыя, гапна эте кечени ауурлугъу кетгинчи бара эди. Хасан аллай кечеледе джашын балаганда кеси джангызлай кыоялмай, биргесине ала эди. Ёзге, аллай кечеледе да анга Муратны ичги дуниясындан хапар алырча заман табылмай эди.

Мурат бир кюн ишден бошуракъ заманын хайырландырыб, балаганны джанындагы эски дюккючню кыабыргъасында бери чыгыб тургъан «кыотурун» балтаны сакъалы бла керкиб, сынджыр тагъаргъа тешик этди. Аны кыатында балаганчыкъ ишлеб, ичине джангы чалынган биченни тешеди. Ол бу эки ишни да тындырыб, арлакыгъа барыб кыарагъанында, этген ишине Тулпар кеси келиб кыалгъанча бир кыуанды. Балаганны ичин джарашдырды. От орунну тегерегин, отун джарылгъан джерни джонгурчхаларын сибирди. Джарылгъан отунланы джыйыб, бир-бири юсюне кыалады. Джангы суу келтирди. Кыысхасы, Кыош орун бююн кыалгъан кюнледен эсе башха бет алыб, байрамгъа хазырланганча ариу, кирсиз тюрсюнге кирди.

Хасан кюнбетлени чалыб бошагъанында, бауууракыгъа тартхан джерлени эртденбла башларгъа оноу этиб, бююн кыошха эртдерек кыайтханды. Мурат атасыны келе тургъанын кёргенинде, атам балаганга не айтырыкъды, керексиз затла бла кюрешмесенг, кесинге башха иш табалмаймыса деб урушурму? Огыесе, балаганны хазыр болуб тургъанын кёрсе, Тулпарны келтирирге эркинлик берирми, деб сагышланды.

— Къара, джашыма, аперим санга. Бек таб, бек ариу этгенсе. Къайда, былай берчи балтаны, тешикни абаданыракъ этейик. Ансы, Тулпарны сынджыры кирмей къалыргъа боллукъду. Балаганнга уа чыртда бир сѣзюм джокъду. Сыйынырыкъ тюлме, ансы, таб кесим да джатарыкъ эдим ичинде. Аперим, акъыллы джашыма, — деб, балта бла тешикни кенгертиб башлады...

— Ма, энди сынджыр кирирча болду. Джашым, Тулпар а къайдады? Кеси къачыбмы келгенди?, — деб сорду Хасан.

— Аття, огъай келмегенди. Бир келгени заты болса, эшикде къалмасын деб этгенме, — деди Мурат бети къызара.

— Джашым, не акъыл бла этген эсенг да, иги этгенсе, Ким да ишни эбине алай эте юренеди, — деб, Хасан, чалкъысын табларгъа джарашды.

Хасан эртденбласында Муратха былай айтды:

— Сен, бюгюн юйге тюш. Анангы да кѳр. Ары-бери кереклиси бар эсе, тындыр. Кече анда къалырса да, эртденбласында ызынга къайтырса. Гырджынлыгъыбыз да таркъайгъанды. Унчукъ да ала келирсе, — деди Сора сагъыш этгенча, сакъал тюбюн къашый туруб, дагъыда къошду:

— Айтыргъа унутуб къоя эдим. Тулпарны да ала кел. Балаганны ишлегенден ары ичинде бир джукъ джашаргъа керекди. Наныкъ да джетгенди. Сиз къайтыргъа бир мал да къанатырма. Къалай этсек да сени Тулпарынгы ач этмезбиз. Анангы да аны тѳгерегине айланыб турурча заманы болмаз. Тур, джолгъа кечикмей чыкъ.

Мурат атасыны бу оноуна тамам джюреги бла къууанды. Ол терк хазырланыб, джолгъа ашыгъыш джюриуш бла атланды.

Мурат джолгъа чыкыгъан кюнню эртденбласында Хасанны атасы къарт акка Муссалий туудукъларымы бир кѳрейим деб Ханбийчелеге келди. Муссалий кесини заманында айтылгъан уучу болгъанды. Ол джашауунда кѳб затны кѳрген эди, кѳб затны биле эди. Элчиле Муссалий акканы юсюнден сейир хапарла айта эдиле, сыйын кѳре эдиле. Аккагъа къарт болса да оноу да сора эдиле.

Ханбийчени да ол затладан хапары бар эди. Къайын ата-сыны келгенине, Тулпаргъа бир мадар этерик болур деб къууана эди. Тынчлыкъ-эсенлик сорушдан сора Ханбийче akkaгъа Тулпарны хапарын джарашдырыб айтды.

— Келин, — деди хырхаракъ тамагъы бла къарт akka, — мамурашчыкъны ийиб къояргъа керекди. Ол Муратсыз болаллыкъ тюлдю. Ашагъан-ичген да этерик тюлдю. Сен анга ийнаныб къал, ачдан ёлюб кетерикди. Джаныуар бала болса да балады. Баланы не башхасы барды. Не этесе, аны гюнахына кириб, Ий да къой. Дунияда джаныуарны адамгъа былай къаты илешгени бек аз болады. Алай болса да ол бола келген затды. Мен джер юсюнде джашагъанлы тёрт джыйырма бла он джыл болады. Ол кёзююню ичинде быллай затха экинчи кере тюбейме. Къайтарыб айтама, мамурашчыкъны ийиб къояргъа керекди. Анга башха мадар табыллыкъ тюлдю.

— Сора Тулпар Муратны къалай табаллыкъды?

Табаллыкъды. Табалмаса, бир да къуруса да, азатлыкъда ёлюр. Сындырда ёлмез. Ийнан, башха мадар джокъду, — деди къарт akka хынаракъ халда.

Муссалий кетгенден сора Ханбийче Тулпарны ийиб къоялмай бир кесек туракълады. Алай а башха мадары болмагъаны себебли келиб Тулпарны бойнундан сындырны ычхындырды. Тулпар да бу кёзююню сакълаб тургъанча, сындырдан ычхынганлай тентирей-тентирей къобан боюну таба кетди.

* * *

Мурат кюн орта бола, ашыгъыб келгенден мангылайын тер басыб, бети къызарыб юлерине келди. Ол сындырда Тулпарны кёрмегинде, джюреги бир тюрлюле эте, юлерине гузаба кирди. Ханбийче джашын къучакълады, ийнакълады. Сора джарашдырыб, Тулпарны юсюнден хапар айтыб тебреди.

Муратны анасыны хапарына тынгыларгъа тёзюю джетмей:

— Анам, Тулпар къайдады? — деб сорду.

— Ма, туура сен келирни аллы бла ийгенме. Джаш-

чыкъ, мени анда терслигим джокъду. Мен Тулпарны къарт атангы айтханын этиб ийгенме. Насыбсыз, санга тансыкъ болгъандан тамам къарыусузгъа джетген эди. Эки аягъыны юсюнде кючден тура, ауа-сауа, тентирей, ма былай ары, къобан таба кетген эди. Мени сартын, ол къарыусуз джан алай узакъгъа кеталгъан болмаз. Дженгилирек барсанг, узаймай джетерге керексе, — де-ди Ханбийче, джашыны кёлюн басаргъа умут эте.

Мурат олсагъатлай Тулпар кетген джары атылды. Ол чабханын бузмагъанлай, къобан сууну джагъасын ёрге «Тул-па-а-ар!» деб къычыра бара эди. Къаяла «Тул-па-а-ар!» деб къайтара эдиле.

* * *

Мамурашчыкъ сынджырдан бошланганлай огъуна Мурат бла салам, кырдык джыртычу айрымканлары таба кетген эди. Ол алай узакъ да баралмагъанлай арыды, къарыусуз болду. Тентиреб, джыгъылыргъа джетди. Алай а къарыуун салыб, джангыз бир кере да тохтамагъанлай бара эди. Аны эси толусу бла Муратха кетиб эди. Мурат айрымкандады, ол анда кырдык джыртады деб тура эди. Ол себебден Тулпар ары-бери къарамай, эртдеден таныш джолчугъу бла суйген Муратына бара эди.

Джолоучулукъ абзыратхан Тулпар кеминде сууну юсю бла кёнделен тюшюб, айрымканнга ётерге кёпюрлюк этиб тургъан терекге джетди. Ол келе тургъанын бузмагъанлай терекге ёрлеб кетерге умут этиб, секириб ал аякъларын салыб, алгъа сижкинди. Алай а Тулпарны, Мурат бла келиучю заманындача, ёрлеб кетерге къарыуу джетмей, ызына сыбдырылды.

Бюгюннге дери этиб тургъанын бюгюн эталмагъанында, ол ачыуланыб, ёшюнню терекге джангыдан салды. Башхасы болмай, киштикча тырнакълады, къадалды. Ол терекни юсюне джабышыб къалгъанча, къаты къысылыб, баууру бла сюркеле ёрледи «кёпюрюне». Сора Тулпарны башы терекни ортасына джетерге баргъан сууну кёлтю-релмей, тегерек айланыб, суу энгишге, ол да ёрге барыб тебрегенлеринде, тентирей келиб, суугъа джыгъылды.

Тулпар шоп деб суугъа тюшгенинде, аякълары бла дженгил ишлеб, айрымкан таба джюзюб тебреди.

Тулпар бла бирге джетек суу да ишлейди. Алай а ол Тулпардан эсе дженгил ишлейди. Джетек суу аны тохтаусуз къобан таба джуукълашдырыб барады. Хар минутдан дегенча къобан бла Тулпарны аралары кысхартылыб, анга суугъа кетер къоркъуу джууукъдан джууукъ кириб келеди. Айю бала уа къоркъууну сезмейди. Аны эси да, кёзлери да Муратдадыла. Мурат сууну ол джанында айрымканда аны, келе кир бери дегенча, къолларын аллына узатыб сакълайды. Суу а кесини ишин тохтаусуз бардырады: ол Тулпарны тохтаусуз, энгишгеден энгишге алыб барады. Тулпаргъа да Муратны сууну ол джанында сакълаб тургъаны кюч береди. Ол сууну аякълары бла дженгил-дженгил тартады, кёзлери уа, чыракъ баргъанча, Муратха къатханлай турадыла.

Кертиси бла уа Мурат анда джокъду. Тулпарны кёзюне алай кёрюнеди ансы. Ол «Тул-па-а-ар!» деб кычыра, суу джагъаны ёрге чабыб келеди. Тулпар а аны эшитмейди. Эси да, кёзлери да сууну ары джанындагы Муратдадыла. Аны Тулпар таба узатылыб тургъан къолларындадыла. Шохайланы экиси да бир бирине дженгил джетер ючюн, бир бири джылыууна кысылыр ючюн, арт къарыуларын салыб ишлейдиле: бири джюзеди, бири чабады. Алай а джетек сууда ишлейди. Ол шохайланы насыбларын юзерге излегенча тохтаусуз ишлейди. Тулпарны уллу сууну теренине джууукълашдырыб барады. Кёб къалмагъанды уллу сууну теренине. Тулпарны джетек суу бусагъат алайгъа джетдирликди...

Айю бала арыгъанды. Джазыкъчыкъ, энди аякъларын кымылдатханлыкъгъа, ал кёзюдеча сууну къораталмайды. Суудан къуру тёппеси, кёзчюклери, къара хамхотчугъу кёрюнедиле, къалгъаны уа тюбюне ташайгъанды. Суу иги чайпалса, кёзюне, башына, хамхотуна да джетеди. Ай медет а, къалай табсыз болумгъа тюшгенди джарлы джан. Джангыз бир адам да джокъду тегерекде. Тулпар кеси джангыз къалгъанды. Джандан суйген шохайы Мурат да табылмайды джетген кюнде. Ол былайда джокъду. Огъай, ол былайда бизге джокъду. Тулпаргъа

уа былайдады. Ол айрымкандан келе кир дегенча, джандан суйген Тулпарына кьолларын узатыб турады. Аны Тулпар да кьреди. Алагъа дженгил джетер ююн арт салыб, кьарыулары тауусулгъан аякъларын кьымылда тыргъа кюрешеди. Айхай, кьымылдатхандан не файда. Кьарыусуз аякъла сууну кьораталмайдыла. Къайда анга сууну кьоратырча насыб? Энди аны джазыуу джетек сууку кьолуна тюшгенди. Джокъду башха мадар...

Джандан суйген Мураты да кьалды да кетди. Шохайына кьыйынлыкъ джетген ююн табылмады...

Мурат табылыргъа уа излейди. Ол Тулпарны кьоркьуугъа тюшгенин, анга кьыйынлыкъ джетерге тебрегенин билгенча, суу джагъаны ёрге чабханын бузмагъанлай келеди. Суу да Тулпарны сууну эниште элтеди. Алай бла шохайланы аралары джууукъдан джууукъ болуб баррады. Амма, алкьын чот биз кьууанырча, былай деб айтырча тюлдю. Мурат Тулпар кьобанны шоркъларына ташайгъынчы джеталырмы? Джетсе аны суу алыб баргъанын кьералырмы? Кьёрсе уа Тулпарына болушлукъ этиб кьутхарылырмы? Ким билсин не боллугъун. Бу затла алкьын белгили тюлдюле.

Тейри, Тулпарны чоту маджалгъа айланды дейме. Ол сууну джайылгъан джерине джетиб келеди. Былайы уа сайды. Сууну тюбюнде саргъылдым, учхалакъ ташла кьёюне турадыла. Тулпарны аякълары сууну тюбюне джеталлыкъдыла, ол кьыйналмагъанлай сууну ары джаны айрымканга ёталлыкъды. Ол себебден Мурат бош ашыгъады. Муратны уа бу затдан хапары джокъду. Ол чабханын бузмагъанлай келеди. Аны тер басханды. Тер тамчыла бир-бирде кьезлерине кириб ачытадыла. Ол кьезлерин кьёюу ууа, кьысха-кьысха солуй келеди. Чабханын а аз да сериуюн этмейди. «Тул-па-ар!» деб кьычыргъан таууш дженгил-дженгил чыгъады, ачыкъдан ачыкъ эшитиледи. Анча сайын кьаяла да «Тул-па-ар!» деб кьайтарадыла.

Мурат арыгъанды. Игит да дейсе, ол чабханын бузмагъанлай келгенли неллай бир заман болады. Тохтаса ангыларыкъ болур арыгъанын. Ансы, бусагъатда уа ангыламайды. Аякълары кеслери аллына чабыб барадыла.

Муратдан эсе уа Тулпар бек арыгъан кёреме. Алай а ол да арыгъанын билмейди. Аякъларын кымылдатыб, джюзерге кюрешеди. Амма, кюрешгенден не келсин, суугъа аз да къарыу эталмайды. Боюнун созуб, суудан башын сакъларгъа кюрешгенден ёзге, башха къарыуу кълмагъанды. Хай-хай-хай, не арыу этгенди. Аякълары джюзгенлерин тохтатыб, бир тюрлюле кымылдаб башлагъандыла. Тулпарны къарыуу тауусулгъанды, сайына дженгил джетмесе, бир ишексиз, бусагъат батарыкъды.

Аха-а! Тулпарны аякълары сууну тюбуне джетдиле Тулпар къобду. Силкинди. Алай а сууну ургъанына тёлзалмай джыгъылды. Къобду, дагъыда джыгъылды. Сора Тулпарны суу бир-эки кере тёлгерек айландырыб, тёлгеретиб, ырхыгъа джыйылгъан джерине алыб тебреди.

Туура ма ол кёлуючюкде Мурат чабыб келиб, «Тулпар-ар!» деб кычыра, суу джагъадан ырхыны баш джанына секирди...

Джетек сууну джагъасындан «Тулпарчыгъым! Джанымдан суйген Тулпарчыгъым!» деген таууш чыгъа эди. Тулпар да шохайыны кёлюн джылыууна кълтырай тургъан назик санчыкъларын кысылта эди.

Шохайла тамам бек арыб, тамам бек джибиб, алай а тамам кёлуанчлыла болуб юлерине кълйтдыла.

Башлары

БАТЧАЛАНЫ САГЪИТ

Акъыллыны телиси 3

АБАЙХАНЛАНЫ НАСУ

Торгъай	40
Камсык джюджекчик	41
Тайчыкъ	41
Нек шуулдайды Къобан?	42
Балабакъ	43
Алма терекчик	44
Ана къуш	44
Къардан къарауул	45
Айю	46
Аккам	46
Чалкъычы	47
Джигитди	48
Къойчу	48
Джашау джол	50
Джангур	50
Ийнек	51
Джумуш этген	52
Дырын	52
Джылауукъ	53
Телефон	53
Шыбыла	54
Къарылгъач ана	54
Турнала	55
Бир санагъыз	56
Бешик джыр	58
Джукълайдыла	58
Чёплеу баш	59
Терезе	59
Акъ мамурач	60
Бузоучукъ	61
Гёбелекке	61

Къууанады мени анам	62
Суу алайым	62
Кёкге учсам	63
Аскер къуллукъ	63
Чапракчыкъ	64
Къаргъа	64
Къыпты	65
Ишчи	66

БАТЧАЛАНЫ АЛИЙ-МУРАТ

Пионерни сёзю	67
Джылкычы джашчыкъ	69
Умарны бузоучугъу	70
Тау джайлыкълада	74
Чекде	77
Къарылгъачла	80
Кёзлеуле	82
Экскурсияда	84

ЭБЗЕЛАНЫ ХАНАФИЙ

Мурат бла Тулпар	88
------------------	----

БАТЧАЕВ САГИТ ИЛЬЯСОВИЧ
АБАЙХАНОВ НАСУ ОСМАНОВИЧ
БАТЧАЕВ АЛИ-МУРАТ ХАСАНОВИЧ
ЭБЗЕЕВ ХАНАФИЙ ЗУЛКАРНАЕВИЧ

ЖАВОРОНКИ

Стихи и рассказы

Для детей младшего и среднего школьного возраста

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов.
Художник М. Р. Хахандуков.
Художественный редактор Л. А. Асланова
Технический редактор Т. В. Кишева
Корректор Р. И. Джубуева

ИБ № 2414

Сдано в набор 19.01.89. Подписано к печати 10.10.89.
БУ 36712. Формат 70х90 1/16. Бумага для множ. апп.
Гарнитура «школьная». Печать высокая, Усл. п. л. 8,2.
Усл. кр-стт. 9,4 Уч-изд. 5,9 Тираж 3500 экз. Заказ № 455
Цена 25 коп. Ставропольское книжное издательство,
Карачаево-черкесское отделение, 357100, Черкесск,
пл. Кирова, 23, Дом печати. Карачаево-Черкесское полиграфобъединение, 357100, Черкесск, ул. Первомайская, 47.

25 кап.

